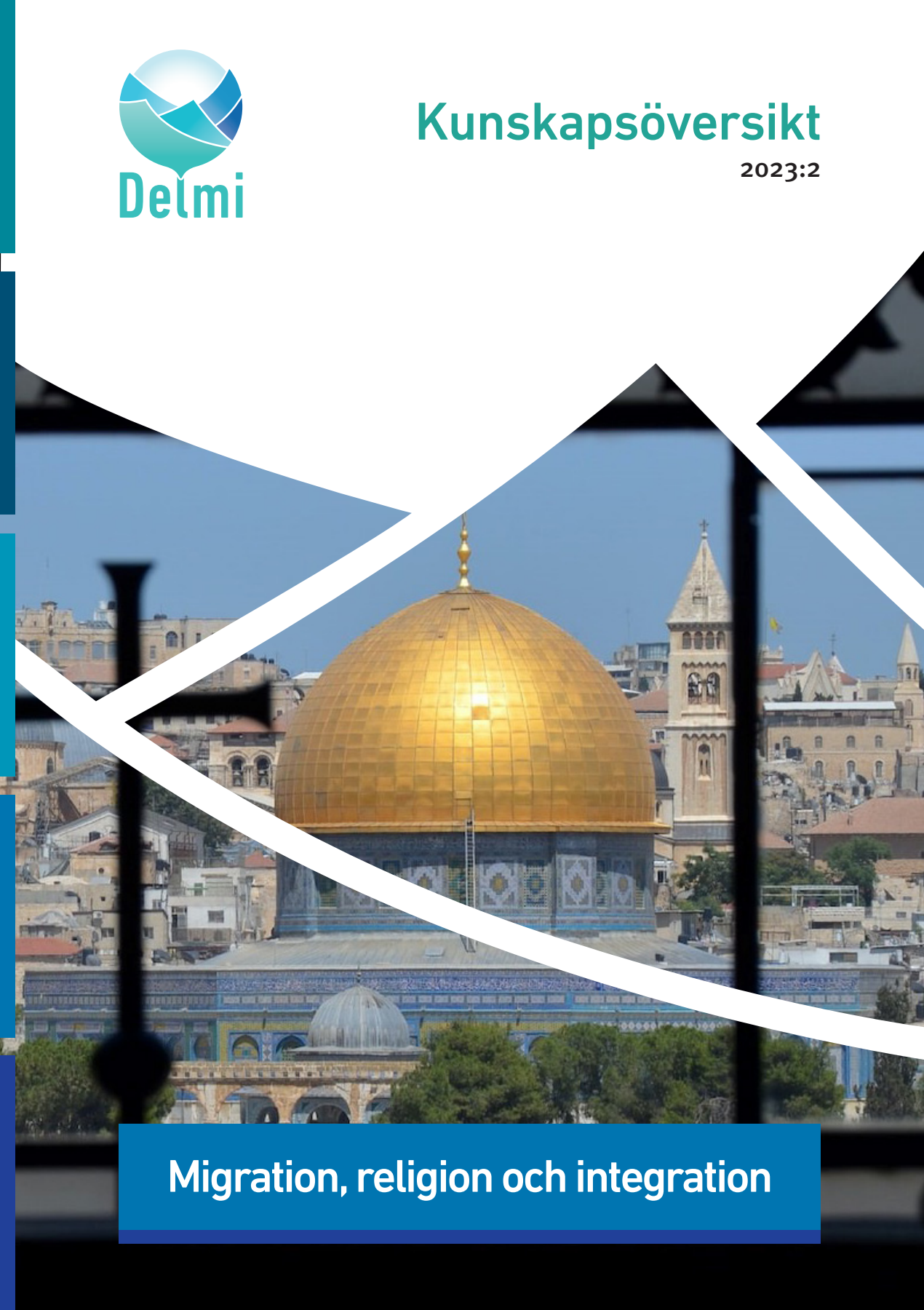

Migration, religion och integration

Migration, religion och integration

Magdalena Nordin

Kunskapsöversikt 2023:2

Delmi kunskapsöversikt 2023:2

Beställning: www.delmi.se

E-post: ju.delmi@regeringskansliet.se

Omslagsfoto: Jonny Gios, Unsplash

Stockholm 2023

ISBN:978-91-89701-24-3

Förord

Med migrationen till Sverige har den religiösa mångfalden ökat väsentligt. Vi vet att människor som migrerat till Sverige under de senaste decennierna företrädesvis kommer från länder där religiositeten är vida större än i Sverige. Ibland hänger själva beslutet att migrera samman med den religiösa tillhörigheten. Hur förändras därmed religiositeten i ett sekulariserat land som Sverige? Den frågan är i högsta grad aktuell mot bakgrund av det stora antal människor som sökt sig till Sverige med annan religiös tillhörighet än den som majoritetsbefolkningen har.

Författaren till denna kunskapsöversikt redogör för den forskning som finns om sambanden mellan migration, religion och integration i Sverige på tre olika nivåer: Hur och varför förändras människors religiositet i samband med migration till Sverige? Hur förändras samfundstrukturen av migrationen och vilka samhällsengagemang som finns hos nyetablerade samfund? Hur påverkar denna ökade religiösa mångfald på samhällslevelle nivå och då inte minst viktiga institutioner såsom vård, skola och omsorg, men också politiken och media?

En viktig slutsats är att religiositeten på individnivå minskar över tid i samband med migrationen till Sverige, men att variationen är stor och beror på flera faktorer. Religionen tycks också ha en stärkande och integrerande funktion för migranter överlag. Detta genom att vara både meningsskapande och tillhandahålla en viktig grupptillhörighet. Detta äger rum inom ramen för ett sekulariserat samhälle där utrymmet för religion och religiositet i hög grad är föremål för förhandlingar för att kunna ta plats.

På samhällsnivå har den religiösa mångfalden yttrat sig i att nya samfund bildats, nya byggnader för religiös praktik uppförts varigenom det religiösa livet vidgats – dock inte friktionsfritt. Vissa av de nya samfunden kämpar för sin existens medan andra som börjat bli mer väletablerade fyller en lång rad religiösa såväl som sociala funktioner för de nyanlända. Därigenom kan religionen också ha en integrerande funktion i det nya samhället.

Kunskapsöversikten är författad av Magdalena Nordin, docent i religionssociologi och universitetslektor vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet. Arbetet med kunskapsöversikten har följts av Delmis ordförande Joakim Palme. Vid Delmis kansli har utredningssekreterarna Anna Hammarstedt, Iris Luthman, Suzanne Planchard och Sara Thalberg bidragit till granskningen. Som brukligt i Delmi-sammanhang ansvarar författaren själv för kunskapsöversiktens innehåll, slutsatser och rekommendationer.

Stockholm, januari2023

Joakim Palme
Ordförande Delmi

Henrik Malm Lindberg
Tf. Kanslichef Delmi

Sammanfattning

Utmärkande för dagens samhälle är människors rörlighet och med denna rörlighet följer stora samhällsförändringar. I och med migrationen kan grunden för nationalstaten rubbas bland annat genom att befolkningssammansättningen förändras. I Sverige har immigrationen bland annat inneburit demografiska förändringar när det gäller kön och ålder, men även en större mångfald när det gäller människors religiösa tillhörigheter och religiöst utövande. Det gäller även för vilka religiösa samfund som numer finns i landet (SCB 2015). Att migration påverkar Sveriges religiösa karta är således inget nytt fenomen. Hur mer nutida migration påverkar religion i Sverige har vi en viss kunskap om. Vi vet till exempel att en stor andel av de migranter som kommit till Sverige från 1980-talet och framåt har eller har haft en religiös tillhörighet, och många av dessa har säkerligen också varit religiöst praktiserande (se t.ex. Invandrarindex 2020). Den religiösa tillhörigheten har i många fall dessutom inte sammanfallit med majoritetsbefolkningen, vilken i hög utsträckning tillhört och tillhör Svenska kyrkan (Klingenberg & Nordin 2019; Nordin 2018a, 2016). Vi vet också att migranternas religiositet förändras efter ankomst till Sverige.

Forskning om Sverige, såväl som om andra länder, visar att människors religiositet både kan öka och minska i samband med migration och ger ett flertal olika förklaringar till varför så är fallet (Klingenberg & Nordin 2019; McAndrew & Voas 2014; Axner 2013; Elgvin & Tronstad 2013; Jacob & Kalter 2013; Van Tubergen 2013; Nordin 2004; Hamberg 2000). Vi vet även att dessa förändringar sker genom komplexa relationer och förhandlingar på individ-, grupp- och samhällsnivå (Otterbeck 2010; Karlsson Minganti 2007; Jacobsen 2006; Nordin 2004). Sedan 1960-talet, som en följd av migration, har ett flertal religiösa samfund etablerats i Sverige. Befintlig forskning visar att en ökad religiös pluralitet leder till mindre överblickbara situationer för den offentliga delen av samhället (Nordin 2018a, 2018b; Nordin & Schölin 2011; Christiansen m.fl. 2018; Kittelmann Flensner 2015; Gustafsson 2004).

Däremot saknas det kunskap för att helt kunna säkerställa om migration till Sverige leder till att människors religiositet generellt minskar eller ökar, eller om religion får större eller mindre utrymme i samhället som en följd av migration. Vi saknar även kunskap om hur religiösa traditioner förändras som en följd av migration till Sverige. När det gäller de religiösa samfunden vet vi inte mycket om hur dessa generellt påverkas av det svenska samhället. Vilka följder får till exempel den religionsfrihet som finns i Sverige för samfunden,

och hur påverkar den långt gångna sekulariseringen i landet samfunden och deras tillhöriga? Inte heller vet vi särskilt mycket om hur till exempel religiös tro, praktik och tillhörighet påverkar migranternas integrationsprocesser, eller hur det mottagande samhället, i detta fall Sverige, påverkar och påverkas av detta. Det finns inte heller några studier som studerar sambanden mellan religion, migration och integration på ett generellt plan i Sverige. Det innebär att vi inte har allmängiltig kunskap om hur Sverige har förändrats i religiöst avseende som en följd av migration. Vi vet inte heller på ett övergripande plan hur religion kopplat till migration till Sverige relaterar till integration.

Där så är möjligt lyfter denna kunskapsöversikt fram sådana samband inom mer avgränsade områden inom fältet. Kunskapsöversiktens syfte är att utifrån den forskning som finns (med fokus på Sverige) visa hur människors religiositet, de religiösa samfunden och den offentliga sektorn kan förändras i samband med migration, vilka följder det kan få och om möjligt relatera detta till integration.

Summary

Characteristic of today's society is the mobility of people, and with this mobility comes major societal changes. With migration, the foundations of the nation state can be disrupted, as the composition of the population changes. In Sweden, immigration has meant, among other things, demographic changes in terms of gender and age, but also a greater diversity when it comes to people's religious affiliations and religious practice. This also applies to which religious communities currently exist in the country (SCB 2015). Thus, that migration affects Sweden's religious composition is not a new phenomenon. We have some knowledge as to how modern migration affects religion in Sweden. We know, for example, that a large proportion of migrants that came to Sweden from the 1980s onwards have, or have had, a religious affiliation, and that many of these migrants have also practiced religion (see e.g., Invandrarindex 2020). In many cases, their religious affiliation has not coincided with the religious affiliation of the majority population, which has, to a large extent, belonged to, and continues to belong to, the Church of Sweden (Klingenberg & Nordin 2019; Nordin 2018a, 2016). We also know that migrants' religiosity can change after having arrived in Sweden.

Research on Sweden, as well as on other countries, shows that people's religiosity can both increase and decrease in relation to migration. This research provides several different explanations as to why this is the case (Klingenberg & Nordin 2019; McAndrew & Voas 2014; Axner 2013; Elgvin & Tronstad 2013; Jacob & Kalter 2013; Van Tubergen 2013; Nordin 2004; Hamberg 2000). We also know that these changes occur through complex relationships and negotiations at an individual, group, and societal level (Otterbeck 2010; Karlsson Minganti 2007; Jacobsen 2006; Nordin 2004). Since the 1960s, and as a result of migration, several religious communities have established themselves in Sweden. Yet existing research shows that increased religious plurality can lead to less manageable situations for the public sector (Nordin 2018a, 2018b; Nordin & Schölin 2011; Christiansen et al., 2018; Kittelmann Flensner 2015; Gustafsson 2004).

There is, however, a lack of knowledge when it comes to fully apprehending whether migration to Sweden leads to a general increase or decrease in people's religiosity, or if religion receives more or less space in society as result of migration. We also lack knowledge as to how religious traditions change because of migration to Sweden. We do not know much about whether religious communities are generally affected by Swedish society. For example,

are there consequences for the freedom of religion that exists for communities in Sweden, and how does the far-reaching secularization of the country affect communities and their members? Nor do we know very much about how, for example, religious belief, practice and belonging affects migrants' integration processes, or how the receiving society, in this case Sweden, affects and is affected by this. Nor are there any studies that investigate the connection between religion, migration, and integration on a general level in Sweden. This means that we do not have any general knowledge as to how Sweden has changed religiously because of migration. Nor do we know, on an overall level, how religion as linked to migration to Sweden also relates to integration.

Where possible, this research overview highlights such connections within more defined areas of the research field. The aim of the research overview is to, based on available research (with a focus on Sweden), show how people's religiosity, religious communities, and the public sector can change because of migration, what consequences this can have, and when possible, relate this to integration.

Innehåll

1. Inledning.....	13
1.1 Varför en kunskapsöversikt om migration, religion och integration?	13
1.2 Utgångspunkter och avgränsningar	16
1.3 Det övergripande kunskapsläget 1970–2020	21
2. Migranternas religiositet: förändringar och förhandlingar.....	25
2.1 Om migranternas religiösa tillhörigheter och praktiker	25
2.2 Förändringar i religiositet	29
2.3 Religionens betydelse för migranter	32
2.4 Förhandlingar av religiositet bland migranter	34
2.5 Konversion och religiösa förändringar.....	37
2.6 Familjebildning och äktenskap	38
2.7 Icke-migranternas förhållningsätt till migranternas religion och religiositet	39
2.8 Summering och reflektion	40
3. De religiösa samfundet: ett förändrat religiöst landskap.....	43
3.1 En förändrad samfundsstruktur	43
3.2 Om samfundets etablering.....	45
3.3 Samfundets relation till omvärlden.....	48
3.4 De etablerade protestantiska samfundet och migration.....	50
3.5 Summering och reflektion	51
3.6 Post scriptum: Allmänt om religiösa samfund och migration till Sverige.....	52
4. En ökande religiös mångfald: religion i det offentliga	54
4.1 Religiös pluralitet och utbildningsväsendet	54
4.2 Sjuk-, hälso- och fängelsevården, militären och ökade religiös mångfald	57
4.3 Begravning och ett diversifierat religiöst samhälle.....	59
4.4 Religiös mångfald inom politik, juridik och medier	60
4.5 Interreligiös organisering och interreligiöst arbete	63
4.6 Summering och reflektion	64
5. Slutsatser, policyförslag, kunskapsluckor och forskningsbehov.....	67
5.1 Slutsatser	67
5.2 Policyförslag för kunskapsområdet migration, religion och integration	69

5.3 Kunskapsluckor och forskningsbehov	70
Litteratur.....	84
Förteckning över tidigare publikationer.....	107

1. Inledning

1.1 Varför en kunskapsöversikt om migration, religion och integration?

Utmärkande för dagens samhälle är människors rörlighet och med denna rörlighet följer stora samhällsförändringar. I och med migrationen kan grunden för nationalstaten rubbas bland annat genom att befolknings-sammansättningen förändras. I Sverige har immigrationen bland annat inneburit en demografisk förändring när det gäller kön och ålder, men även en större mångfald när det gäller människors religiösa tillhörigheter och religiöst utövande. Det gäller även för vilka religiösa samfund som numer finns i landet (Statistiska centralbyrån 2015. Sveriges framtida befolkning 2015–2060). Att migration påverkar Sveriges religiösa karta är inget nytt fenomen. Den migration som skedde mellan USA och Sverige under 1800-talet och början på 1900-talet hade till exempel en direkt avgörande betydelse för etableringen och upprätthållandet av ett flertal kristna samfund i Sverige, så som Missionskyrkan, Metodistkyrkan, Baptistsamfundet, Mormonkyrkan, och Pingströrelsen (Stephenson 1932). En annan viktig historisk aspekt av migration och religion relaterad till Sverige är det kristna internationella missionsarbetet under samma tidsperiod, som både innebar att missionärer från Sverige reste ut världen för att missionera och att missionärer från andra delar av världen kom till Sverige (Berntson m.fl. 2012).

Hur mer nutida migration påverkar religionen i Sverige har vi en viss kunskap om. Vi vet till exempel att en stor andel av de migranter som kommit till Sverige från 1980-talet och framåt har eller har haft en religiös tillhörighet, och många av dessa har säkerligen också varit religiöst praktiserande (se t.ex. Invandrarindex 2020). Den religiösa tillhörigheten har i många fall inte överensstämmt med majoritetsbefolkningen som i hög utsträckning tillhört och tillhör Svenska kyrkan (Klingenberg & Nordin 2019; Nordin 2018a, 2016). Vi vet också att migranternas religiositet förändras efter ankomst till och etablering i Sverige. Forskning om Sverige, såväl som om andra länder, visar att människors religiositet både kan öka och minska i samband med migration och ger ett flertal olika förklaringar till varför så är fallet (Klingenberg & Nordin 2019; McAndrew & Voas 2014; Axner 2013; Elgvin & Tronstad 2013; Jacob & Kalter 2013; Van Tubergen 2013; Nordin 2004; Hamberg 2000). Vi vet även att dessa förändringar sker genom komplexa relationer och förhandlingar på individ, grupp- och samhällsnivå (Otterbeck 2010; Karlsson Minganti 2007; Jacobsen 2006; Nordin 2004). Vi vet även att det sedan 1960-talet, som en följd

av migrationen, etablerats ett flertal religiösa samfund i Sverige och att en ökad religiös pluralitet leder till mindre överblickbara situationer för den offentliga delen av samhället att hantera (Nordin 2018a, 2018b; Nordin & Schölin 2011; Christiansen m.fl. 2018; Kittelmann Flensner 2015; Gustafsson 2004).

Däremot saknas det kunskap för att helt kunna säkerställa om migration till Sverige leder till att människors religiositet *generellt* minskar eller ökar, eller om religion får större eller mindre utrymme i samhället som en följd av migration. Vi saknar även kunskap om hur religiösa traditioner förändras som en följd av migration till Sverige. När det gäller de religiösa samfunden vet vi inte mycket om hur dessa generellt påverkas av det svenska samhället. Vilka följder får till exempel den religionsfrihet som finns i Sverige för samfunden, och hur påverkar den långt gångna sekulariseringen i landet samfunden och deras tillhöriga? Inte heller vet vi särskilt mycket om hur till exempel religiös tro, praktik och tillhörighet påverkar migranternas integrationsprocesser, eller hur det mottagande samhället, i detta fall Sverige, påverkar och påverkas av detta.

Vi kan därmed konstatera att det finns viss forskning gjord på området, men vi behöver vara medvetna om att mycket lite av den forskningen har haft som sitt primära syfte att studera sambanden mellan religion, migration och integration. Det finns inga studier som har syftat till att studera sambandet mellan migration, religion och integration på ett generellt plan i Sverige. Det innebär att vi inte har allmängiltig kunskap om hur Sverige har förändrats i religiöst avseende som en följd av migrationen. Vi vet inte heller på ett övergripande plan hur religion kopplat till migration till Sverige relaterar till integration. Kunskapsöversikten kan därmed inte visa på några eventuella generella kausala samband mellan religion, migration och integration eftersom sådan forskning inte har bedrivits i Sverige. En annan orsak till det är att det svårigen låter sig göras eftersom så många olika faktorer samverkar när det gäller förändringar av människor och samhällen att det inte går att säkert fastställa ett det är migration, och endast migration, som lett fram till olika former av integration. Där så är möjligt kommer jag att peka på samband inom mer avgränsade områden.

Den här kunskapsöversikten kommer att, utifrån den befintliga forskning som finns om migration och religion, ge svar inom vissa delområden inom detta fält

och från detta visa på vissa mönster och vissa eventuella samband med integration.¹

Kunskapsöversiktens syfte är att, utifrån den Sverige-fokuserade forskning som finns, visa hur människors religiositet, de religiösa samfunden och den offentliga sektorn kan förändras i samband med migration samt vilka följder dessa förändringar kan få och – om möjligt – relatera detta till integration. Följande frågeställningar kommer att besvaras på tre olika nivåer: individ, grupp och samhälle.

INDIVID: Hur förändras människors religiositet i samband med migration till Sverige? Hur kan det förklaras? Vilken funktion kan religion ha för migranter i Sverige?

GRUPP: Hur förändras samfundsstrukturen i Sverige som en följd av migration? Hur kan religiösa samfund förändras i samband med migration till Sverige? Vilka samhällsengagemang kan finnas hos religiösa samfund som nyligen etablerats i Sverige?

SAMHÄLLE: Hur påverkar en större religiös mångfald som en följd av migration den offentliga sektorn, så som skola och sjukvårds- och omsorgssektorn, fängelsevården, begravningsväsendet, politiken och medier?

I kunskapsöversikten kommer det även, där det är relevant, presenteras forskningsresultat om migration, religion och integration från Norden, övriga Europa, Kanada och USA. På så sätt kan det som sker i Sverige relateras till andra sammanhang och det kommer dessutom att tydliggöra vilken forskning som skulle kunna vara relevant att genomföra om Sverige. Detta kommer därmed även att belysa var de övergripande kunskapsluckorna finns inom fältet i Sverige.

Avslutningsvis kommer några policyförslag, kunskapsluckor och förslag på vidare forskning att ges. Förhoppningen är att dessa ska kunna utgöra en betydelsefull kunskapsbank och därigenom kunna ligga till grund för framtida policystrategier och vidare forskning. Att skapa sådana strategier och genomföra mer riktad forskning är angeläget eftersom detta saknats fram till

¹ Inom forskningen skiljer man på idiografisk- och nomotetisk forskning. Idiografisk forskning, vilket är det som det åsyftas här, innebär att enskilda avgränsade fenomen studeras. Studier med mer generella anspråk brukar benämnas som nomotetiska. I det här fallet kan en studie om förändringar i religiositet hos unga muslimska migranter från Afghanistan som bor i Göteborg utgöra en idiografisk undersökning, medan en nomotetisk studie skulle kunna utgöras av en enkätstudie till ett representativt urval av migranter i Sverige om hur deras religiositet har förändrats.

nu och att områdets komplexitet och inflytande i dagens samhälle med all sannolikhet kommer att öka i framtiden.

1.2 Utgångspunkter och avgränsningar

I kunskapsöversikten kommer forskning främst från 1970-talet och framåt att redovisas. Detta hör samman med att den sociopolitiska situationen i Sverige innan dess skiljer sig så pass mycket från idag att denna kan anses ha mycket liten nutida relevans. Dessutom finns det, som nämndes ovan, ytterst lite forskning gjort på området före 1970. I den migrationsforskning som gjordes före 1970 finns religion med endast som en liten del av studierna och i vissa fall är den vetenskapliga kvalitén i dessa studier bristfällig. Ibland kommer även rapporter att inkluderas i översikten, främst på områden där det bedrivits ringa eller ingen forskning. Av utrymmesskäl inkluderas dock inte studentuppsatser i kunskapsöversikten.

En del av den forskning om migration och religion som gjorts i relation till andra länder har relevans för att förstå situationen i Sverige. Denna forskning har dock kommit att bli mycket omfattande och det finns här inte utrymme att lyfta fram allt som gjorts (se t.ex. Beckford 2016; Kivisto 2014; Breton 2012). Jag kommer emellertid att lyfta fram några exempel på forskning om andra länder som jag menar har betydelse för att förstå relationen mellan migration och religion i Sverige, och då främst med exempel från andra nordiska länder vars religiösa grundstruktur på många sätt liknar den svenska.

Utgångspunkten för översikten är så kallad metodologisk agnosticism när det gäller religion, vilket innebär att jag inte kommer att ta ställning till religionernas egna sanningsanspråk. Dock behöver vi vara medvetna om det som den franske sociologen Émile Durkheim uttryckte redan i början av 1900-talet, nämligen att:

Det kan inte finnas en rationell förståelse av religion som är fundamentalt icke-religiös; en icke-religiös förståelse av religion skulle vara en förståelse som förnekade det fenomen den försökte förklara. (Durkheim, i Trondman 2012, sid. 311)

Religion kommer i översikten därmed att förstås som det unika fenomenet det är, men utan att ta ställning om detta är det mest sanna eller bästa sätt att leva sitt liv efter. Religion betraktas i översikten som ett socialt fenomen; ett socialt fenomen som återfinns i, och i relation till, andra sociala fenomen i samhället. Religion som ett socialt fenomen innebär att det är ett kulturellt uttryck bland andra kulturella uttryck. Det innebär till exempel att det många gånger är svårt att med säkerhet kunna särskilja religiösa traditioner från

andra traditioner. I kunskapsöversikten kan sådant som av vissa kan uppfattas som endast tradition presenteras som religion och tvärtom.

En liknande komplexitet återfinns när det gäller religion som en del av människors identitet. Det är svårt att skilja ut religion i en människas identitet från annat, så som kön, ålder, etnicitet och klass. Inte heller är det meningsfullt att ta ställning till om det främst är religion eller främst är något annat som är mest betydelsefullt för en människa. Istället får vi tänka oss att en människas identitet kan grundas i religion såväl som mycket annat och att detta är en sammansatt väv som ger henne ett flertal olika sociala tillhörigheter.

Ett fenomen som vissa forskare menar till viss del har kommit att ersätta så kallad institutionell religion, dvs. olika religioner, samfund, religiösa organisationer och religiösa grupper och de människor som relaterar sig eller blir relaterade till dessa, är mer individuella former av religion, så som enskild andlighet och enskild religiös eller andlig praktik (se t.ex. Parsons 2018; Heelas & Woodhead 2005). I kunskapsöversikten kommer denna form av religion inte att inkluderas. Detta främst för att det, mig veterligen, inte gjorts någon forskning om individuell andlighet och migration gällande Sverige.

Vi behöver dock komma ihåg att flera av de förändringar av människors religiositet som skett i Sverige under de senaste decennierna hör samman med individualiseringsprocesser. Minskningen i såväl antalet som andelen medlemmar i Svenska kyrkan, från 7,7 miljoner medlemmar på 1970-talet till 5,6 miljoner på 2020-talet, det vill säga från 95 procent till 54 procent av Sveriges befolkning, inte enbart beror på migration till Sverige. Demografiska förändringar som en följd av migration kan till viss del förklara skeendet, och det består både i att migranter generellt sett är yngre och att de har en annan religiös tillhörighet än majoriteten har. En annan förklaring återfinns troligtvis i medlemskriteriet för Svenska kyrkan där dopet blev medlemsgrundande 1996 (tidigare blev barn med minst en förälder som redan var medlem automatiskt också medlemmar), samt i processer av religiös individualisering. Det sistnämnda innebär att människor i Sverige idag, i mindre utsträckning, vill vara medlemmar i organisationer, religiösa såväl som andra, inte ta del av religiösa ceremonier fastställda av någon annan och upplevda som oföränderliga och opersonliga, eller följa dogmer och regler som någon annan bestämt (Klingenberg & Nordin 2019).

I kunskapsöversikten kommer urvalet av forskning som presenteras struktureras utifrån om den främst handlar om individer, samfund eller större samhällsstrukturer, så som offentliga institutioner, lagstiftning eller politik. När det gäller enskilda individer är det studier som främst har sin

utgångspunkt i individers religiositet som avses. Det handlar då om människors tro, religiösa praktik, religiösa erfarenheter och religiösa kunskap, men även om vilken betydelse religionen har för individen och vilka konsekvenser den får för individens liv.² När det gäller samfund, är det studier med utgångspunkt från olika former av religiös organisering som studieobjekt som kommer att presenteras. Det kan handla om religiösa organisationer eller religiösa grupper, till exempel samfund, sekter, kyrkor, församlingar och sociala nätverk. När det gäller studier med utgångspunkt i samhällsstrukturer är det religionens påverkan på exempelvis utbildningsystem, juridiska system, sjukvårdssystem, politiska system och ekonomiska system som främst avses, men även statliga myndigheter och andra organisationer. Även studier som har undersökt det motsatta förhållandet, dvs. hur samhällsstrukturer påverkar religion, kommer att lyftas fram.

Sätter vi dessa olika förståelser av religion i förhållande till migration behöver vi ha i åtanke att religion inte bara har betydelse för individen i immigrationslandet, den religiösa tillhörigheten kan också ha varit en avgörande orsak till själva migrationen. När det gäller samfund behöver vi också vara medvetna om att dessa många gånger i sig själva är transnationella och i många fall globala. Det är inget nytt fenomen att samfund migrerar. För många religioner är just missionen en av de grundläggande dogmerna, det vill säga att sprida religionen över hela världen. På samhällsnivå kan det handla om de stora skillnader som finns mellan olika länder i vilken plats religionen tar och vilken funktion den fyller, och hur statliga konstruktioner och lagar kan behöva omprövas som en följd av migration.

De andra begrepp som översikten utgår från, nämligen migration och integration behöver även de en kort genomlysning. Med migration avses i den här kunskapsöversikten främst inflyttning till Sverige. Orsakerna till att en individ migrerar kan vara återvändande, studier, jobb, att man söker skydd eller vill bo med nära anhöriga, etc. Migrationen kan vara temporär, cirkulär eller permanent och ha varierande transnationella drag. Vi behöver även ha i åtanke att transnationellt och globalt informationsutbyte med hjälp av olika medier – något som inte innebär en förflyttning av människor – påverkar religion på många sätt. Även om det inte är kunskapsöversiktens främsta fokus kommer det till viss del att inkluderas i definitionen. En annan aspekt att ha i åtanke är att migration av en generation påverkar religion även för nästkommande generationer, så migration kommer i översikten inte endast att

² Det har även gjorts studier om migration och religion i Sverige utifrån psykologiska perspektiv (t.ex. Porobić 2012; Cetrez 2011). Detta ligger utanför mitt kunskapsfält och översikten ger inte heller utrymme för att även inkludera dessa.

ta upp forskning som handlar om de som migrerat, utan även efterkommande generationer.

Integration är ett begrepp som är svårt att definiera eftersom det har kommit att få starka politiska och normativa konnotationer, och även inom forskning finns en stor bredd på vad som skulle kunna ingå i begreppet. I denna kunskapsöversikt kommer en bred definition av begreppet att vara utgångspunkten och därmed inkludera alla de förändringar som sker i samband med migration i relation till religion. Dessa förändringar kan vara aktiva och reflekterade och innebära en strävan efter anpassning likväl som det motsatta, dvs. att befästa och kvarhålla allt som det varit tidigare. Det kan även innebära förändringar som i sig sker som en följd av migration och där en form av integration uppstår mer automatiskt och oflekterat. Ett exempel på det kan vara att fler människor vill jobba under jul- och påsk ledigheterna eftersom det är högtider som dessa personer inte firar alls eller inte firar just då. Viktigt att komma ihåg här är att integrationsprocesser inte endast uppstår bland migranternas religion, utan att lika mycket sker i det mottagande samhället. Tyvärr finns det mycket lite forskning gjord på det området i Sverige, men några exempel kommer att lyftas fram. Den definition av integration som denna kunskapsöversikt framför allt har som utgångspunkt är ömsesidiga processer av anpassningar som sker mellan migranter och det mottagande samhället. Om det handlar om *antingen* migranter *eller* det mottagande samhället är det i stället fråga om olika anpassningar (Mol 1961).

Migration, religion och integration kan inte heller förstås om det inte kopplas till andra samhällsfenomen, så som politiska, juridiska, och ekonomiska system, och andra sociala tillhörigheter, så som etnicitet, genus, ålder och klass. Det är inte endast för att det inom religion finns starka kopplingar till dessa aspekter, utan även för att dessa många gånger förändras och får en förändrad betydelse i samband med migration. Religion i relation till etnicitet är exempelvis mycket komplext. Etnicitet kan inkludera religion, men det är inte alltid självklart på vilket sätt och var gränsen mellan dessa går. Relationen kan likväl vara den omvända (att religionen inkluderar etnicitet, dvs. i en religiös grupp eller hos en religiös individ kan religionen eller den religiösa tillhörigheten inkludera en eller flera etniciteter). I tidig forskning om migration och religion i USA fanns antaganden att etnicitet och ras som identitetsmarkör skulle komma att övertas av religion (Kashima 1977; Glazer & Moynihan 1963; Herberg 1960). I stället har det visat sig att en kombination av dessa två, s.k. etnoreligiösa, har fått en stor betydelse för migranter i USA (McGuire 2008; Levitt 2007; Ebaugh & Chafetz 2000).

Genus och religion går inte heller att särskilja när vi ska förstå sambandet mellan migration, religion och integration. Detta som en följd av den stora

skillnad som finns mellan olika länder när det gäller kvinnor och mäns status och funktioner, men också för att alla religiösa system innehåller tydliga genusroller där kvinnor ofta har en underordnad ställning (Sky 2007). Oavsett om det gäller religiös praktik, religiösa riter, teologiska trossatser, religiösa myter, religiösa symboler, organisationsuppbyggnad eller religiösa erfarenheter, så skiljer sig dessa åt mellan män och kvinnor, vilket också får konsekvenser utanför den religiösa gemenskapen. Det är främst i migrationsstudier om kvinnors roll och status inom islam i icke-muslimska länder som relationen mellan kön och religion mest har uppmärksammats, men man får inte glömma att grundskillnader finns inom alla religioner (Khan 2021; Bonifacio & Angeles 2010).

Ålder och generation är andra faktorer som har betydelse för att förstå fältet. Här är det viktigt att komma ihåg skillnaden mellan ålder och kohort. Människors religiositet beror både på hur gamla de är och när de är födda, där det senare kan komma att ha stor betydelse i samband med migration. Är man till exempel född i ett samhälle där religionen har en framträdande plats innebär det att man socialiseras in i dessa värderingar och bär sedan med sig detta under resten av livet. Om religionens plats i samhället efterhand minskar kommer de som föds då att påverkas av detta och bli mindre religiösa som genomsnitt och därmed skilja sig åt från de som föddes tidigare. Men en individs religiositet förändras även under dennas livscykel, där ungdomar och äldre människor uppvisar en högre grad av religiositet än medeltålders personer (Argyle & Beit-Hallahmi 1997). Viktigt är alltså att notera att de skillnader i religiositet som man finner mellan olika migrantgenerationer inte endast behöver ha att göra med tiden dessa har befunnit sig i landet, utan även med hur gamla de är och från vilket land de har migrerat.

Kunskapsöversikten kommer alltså att ha sitt fokus på migration till Sverige i nutid med några jämförande exempel från migration till andra länder. Jag skulle dock avslutningsvis vilja lyfta fram historisk migration från Sverige till Amerika och visa hur de processer som sker när det gäller migration, religion och integration till stora delar liknar de som skedde då. Redan 1932 konstaterar George M. Stephenson i sin studie om svenskar som emigrerat till USA att språket i gudstjänsten orsakar problem och att församlingarna inte endast har en religiös funktion, utan att även den sociala funktionen är väl så viktig, dvs. att kyrkan blir en plats för svenskar att träffas. Vidare ser han att kvinnorna spelar en stor roll för upprätthållandet av församlingarna och att "intermarriages" innebär en risk för församlingarna genom att barnen i dessa familjer inte kommer att socialiseras in i dessa. Han lyfter även fram betydelsen av att i USA kunna erbjuda prästutbildningar för församlingens blivande präster. Det som sker när dessa församlingar etableras i USA under

1800-talet och början av 1900-talet som en följd av immigration från Sverige, skiljer sig inte nämnvärt från vad som sker i Sverige idag som en följd av migration. Nationen må vara en annan, människorna är andra människor, tidsepoken en annan och religionerna det gäller skiljer sig till viss del åt, men processerna är i mångt och mycket de samma.

1.3 Det övergripande kunskapsläget 1970–2020

Det är först på 1970-talet som migration till Sverige börjar studeras vetenskapligt, även om vissa undantag finns (se Nordin 2021; Petersson & Johansson 2013). Endast ett fåtal av dessa studier från 1970-talet och 1980-talet inkluderar religion (t.ex. Sachs 1983; Westin 1986; Pettersson 1981; Björklund 1980; Lundberg 1979; Engelbrektsson 1978; Ehn 1975). Detta gäller även tidiga studier av judar som immigrerat till Sverige, där den religiösa identiteten hos dessa inte i någon större utsträckning inkluderades (Broberg, Runblom & Tydén 1988; Gordon & Grosin 1973). Ett par studier om kristna migranter bör dock nämnas varav den ena berör katolska, ortodoxa och österländska församlingar (Ejerfeldt 1984) och den andra tar upp generationsskillnader bland katolska migranter (Bang 1990). Lite information från denna tid om religion bland migranter i Sverige går också att finna i översiktssboken *Det mångkulturella Sverige* (Svanberg & Runblom 1989).

Utifrån ett religionsvetenskapligt perspektiv genomförs under 1970-talet ett flertal studier vid det Religionssociologiska institutet i Stockholm, som behandlar eller inkluderar samfund bland migranter som kommit till Sverige från 1960-talet och framåt. Dessa studier är dock mestadels beskrivande och har ofta ett knäpphändigt empiriskt underlag. De ger dock en viss inblick i de religiösa förändringar som sker i Sverige under dessa år. Redan från 1962 återfinns en publikation som beskriver några så kallade invandrarsamfund i Stockholm och deras medlemmar, men de flesta av dessa studier kom att genomföras under 1970- och 1980-talen (Nordin 2021).

Under 1990-talet kom sedan religion att inkluderas i forskningsstudier om migranter i och migration till Sverige, som en följd av att allt fler av dessa var muslimer. Fokus i dessa var emellertid inte på den religiösa identifikationen (t.ex. Liliequist, 1996; Engelbrektsson 1995; Berg 1994; Lundberg 1991). Ett fåtal undantag finns dock från detta och det gäller en studie om religiositet bland muslimer i Göteborg (Sander 1993, 1988, 1986) och om de komplicerade processer som är involverade när det gäller moskébyggen i Sverige (Karlsson

& Svanberg 1995).³ Det är egentligen inte förrän i slutet av 1990-talet och framåt som islam som religion inkluderades i studier av muslimer och då även studier av islam i Sverige på en mer organisatorisk nivå påbörjades (t.ex. Otterbeck 2000; Svanberg & Westerlund 1999; Alwall 1998).

Här är det viktigt att komma ihåg att bland de migranter som kom till Sverige under 1970–1990-talen fanns åtskilliga som var religiösa, muslimer så väl som tillhörande andra religioner, men att detta inte studerades av migrationsforskare i Sverige. Dessutom behöver vi vara medvetna om att det fanns en stor andel kristna bland de migranter som kom till Sverige från 1990-talet och framåt. Det finns dock mycket få studier om dessa (se Nordin 2016). Ett par undantag från det är en studie om Katolska kyrkans utveckling i Sverige (Gärde 1999) och en mindre studie om Syrisk-ortodoxa kyrkan i Sverige (Rubenson 1996).⁴ Även den tidigare nämnda boken *Det mångkulturella Sverige – en handbok om etniska grupper och minoriteter* (Svanberg & Runblom 1989) ger en viss inblick i religiösa organisationer som etablerats i Sverige som en följd av migration. Förutom för ett fåtal undantag (t.ex. Hultberg 1972 och Fredriksson 1989 om baha'i, buddhism och hinduism) är det egentligen inte förrän under 2000-talet och framåt som andra religiösa inriktningar än islam börjar studeras.

Från 2000-talet och framåt växer antalet studier om migration och religion i Sverige, men det är ännu inget stort forskningsfält. Under 2010-talet både utökas och breddas fältet. De flesta publikationer är under den här perioden fortsatt om muslimer och islam i Sverige (t.ex. Mosbach 2022; Jakku 2019; Sorgenfrei 2018; Roald 2012; Otterbeck 2010; Karlsson Minganti 2007; Otterbeck & Bevelander 2006; Ouis & Roald 2003; se även Larsson 2004). När det gäller andra religioner är utbudet mer sparsamt. Om judar i Sverige finns några publikationer (t.ex. Dencik 2006, 2003; Sjögren 2001) och när det gäller kristna migranter och kristna samfund finns endast ett fåtal studier (t.ex. Aronson 2021; Arentzen 2015; Kubai 2014a, 2014b; Thurfjell 2013; Blückert 2006; Cetrez 2005; se även Moberg 2013).⁵ Av dessa kan lyftas fram en studie från 2002, i

³ Här kan även ett kapitel i Tomas Gerholm och Yngve Lithmans antologi *The New Islamic Presence in Western Europe* nämnas (1988). I detta gör Lithman en nätverksanalys av fyra muslimska migranter, alla män, i Sverige för att undersöka hur sociala nätverk kan vara kulturellt meningsskapande för dem. Han kommer med detta bland annat fram till: "a Muslim background in itself may be fairly insignificant as far as the migrant's situation in Sweden is concerned", men någon djupare analys av just religionen i dessa processer görs å andra sidan inte (Lithman 1988, sid. 261).

⁴ Till dessa kan även Fuat Deniz avhandling om kristna assyrier, vilken i studiet av etniska identitetsprocesser delvis inkluderar religion, inkluderas (Deniz 1999).

⁵ År 2011 kommer första upplagan av antologin *Det mångreligiösa Sverige. Ett landskap i förändring* ut (Andersson & Sander, 2011/2015). Den ger korta sammanfattande beskrivningar av flera religioner och hur dessa har kommit att etableras i Sverige.

vilken migrationens följder för frikyrkor i Sverige studeras (Stoor 2002). Det är fram till idag en av få studier som utgår från etablerade samfund i Sverige och ser hur dessa förändras som en följd av migration. Däremot finns det ännu ingen studie om migranter i Svenska kyrkan, som i antal är det samfund i Sverige som har flest migranter bland sina medlemmar (ca. 230 000) (Nordin 2016).

När det gäller religioner med ursprung i Asien finns studier av sikhism i Sverige (Myrvold 2015, 2011), om buddhism (Plank, Raddock & Selander, 2016; Plank 2015, 2010) och om hinduism i Sverige (Hole 2005, 2003; se även Rosén-Hockersmith 2011). Två böcker som inte berör något specifikt religiöst samfund utkommer under denna period; den ena om relationen mellan religion och integration på individnivå (Sjödén 2011) och den andra om religiositet bland chilenska migranter i Sverige (Nordin 2004).

Under perioden publiceras det även ett flertal vetenskapliga texter som har en utgångspunkt i en alltmer mångreligiös situation genom att sätta fokus på offentliga institutioner, så som skola (t.ex. Kittelmann Flensner 2015; Sjöborg 2015; Gustafsson 2004; von Brömsen 2003; Otterbeck 1993), vård (Arousell m.fl. 2019; Nordin & Schölin 2011), Försvarsmakten (Grimell 2021) och interreligiösa råd (t.ex. Axelson & Stier 2020; Nordin 2020, 2017, 2014; Liljestrand 2018; Fridolfsson & Elander 2012). Inom det politiska fältet kommer nu studier som diskuterar en sekulär stat i förhållande till religiös pluralism (t.ex. Lindberg 2015; Roth 2012; Cato 2012; Roald 2009; Hagevi 2005), vilket också tas upp inom mediastudier (Axner 2013). Från denna period breddas ämnet också till att även lyfta in religionspsykologiska perspektiv på främst flyktingskap (t.ex. Porobić 2012; Löwén 2006; Cetrez 2005). Dessutom kommer religion bland migranter att inkluderas i studier som på olika sätt studerar religion från andra perspektiv, till exempel i kartläggningar av religion i landet och i vissa städer (t.ex. Ahlstrand & Gunner 2008; Skog 2001) eller ungdomars religion (Klingenberg & Lövheim 2019; Lövheim & Bromander 2012).

Under en period av 50 år har det alltså sammantaget gjorts en del forskning inom fältet migration och religion i Sverige. Forskningen har främst fokuserat på migranternas religion och de samfund som dessa har kommit att tillhöra eller som har etablerats i Sverige som en följd av migration under denna tid. Det mesta har skrivits utifrån ett religionsvetenskapligt perspektiv även om en del återfinns inom sociologi, juridik, etnologi och psykologi.

Mycket av den forskning som gjorts på migration och religion inom en svensk kontext har varit beskrivande och utgått från migranter och samfund relaterade till dessa. Integration enligt den definitionen som ligger till grund för kunskapsöversikten, dvs. de ömsesidiga processer av anpassningar som

sker mellan migranter och det mottagande samhället, återfinns inte i dessa studier. Det är förändringar och anpassningar av religion som en direkt följd av migration som lyfts fram, men inte de pågående och ömsesidiga processerna mellan migration, migranter och det mottagande samhället.

2. Migranternas religiositet: förändringar och förhandlingar

I detta kapitel presenteras befintlig forskning om migranter i Sverige och deras religiositet, utifrån ett individperspektiv. I kapitlet presenteras även forskning som belyser om, hur och varför migranternas religiositet förändras. Avslutningsvis beskrivs vilken funktion religion kan ha för migranter samt hur förändringar i religiositet förhandlas. Där så är möjligt diskuteras även kopplingen till integration.

2.1 Om migranternas religiösa tillhörigheter och praktiker

Som framkom i inledningen har den religiösa kartan i Sverige förändrats som en följd av migration. Den främsta orsaken till det är att religion i Sverige i så stor utsträckning skiljer sig från resten av världen. Efterhand som migrationen från länder utanför Europa har ökat, har också religionen i Sverige blivit mer diversifierad. Människor som immigrerar till Sverige tillhör inte Svenska kyrkan, vilket är det helt dominerande religiösa samfundet i Sverige. Dock är det tillhörighet till Svenska kyrkan som är den största bland migranter, över 200 000 migranter är medlemmar, vilket gör Svenska kyrkan till det samfund i Sverige som har flest antal migranter bland sina medlemmar (Nordin 2016). När det gäller migranternas tillhörighet i övriga samfund är det svårare att få fram några exakta siffror, eftersom religiös tillhörighet inte registrerats i Sverige sedan 1930-talet. Samfundet har inte heller någon skyldighet att registrera eller uppges medlemmars migrantbakgrund. Vi vet dock utifrån olika uppskattningar att en övervägande del av Katolska kyrkans och de ortodoxa kyrkornas medlemmar har migrantbakgrund, vilket även gäller för muslimska, judiska, hinduiska och buddhistiska samfundet, samt för de sikhiska, yezidiska och mandeiska samfundet (Nordin 2016). Dessa har också kommit att öka sitt medlemsantal under de senaste decennierna främst som en följd av migration (se t.ex. Willander & Stockmann 2020; Nordin 2016).

Det går att få fram viss kunskap om migranternas självskattade religiositet utifrån enkäter där frågor om religiositet och migrantbakgrund ingår, men med detta följer ett flertal svårigheter. Eftersom svarsbenägenheten inom

gruppen är låg riskerar sådana studier att inte bli särskilt tillförlitliga. En aktuell studie visar dock att människor som är uppväxta utanför Sverige har en högre grad av gudstro, ber oftare, och deltar mer regelbundet i gudstjänster än människor uppväxta i Sverige, samtidigt som människor uppväxta utanför Sverige har en lägre grad av religiös tillhörighet än de som är uppväxta i Sverige (Weissenbilder 2020; se även Willander & Stockman 2020). Ungefär en tredjedel av alla i Sverige tror på Gud och av de uppvuxna utanför Europa gör tre av fyra det. När det gäller regelbundet gudstjänstbesökande är det något som en av tio svenskar deltar i och bland de svenskar som är uppväxta utanför Sverige är det uppemot en av fem som deltar regelbundet (Weissenbilder 2020; Willander & Stockman 2020).

Ett sätt att överkomma svårigheter med låg svarsfrekvens vid enkätstudier är att utgå från ett stratifierat urval av populationen, vilket därmed kan öka andelen migranter i undersökningarna. Det var något som gjordes i studien *Religion som resurs*, om religionens betydelse för unga (16–24 år) gamla som genomfördes 2008. Studien visar att ungdomar som migrerat till Sverige i högre utsträckning än övriga ungdomar uppger sig vara religiösa. Av de som hade migrerat uppgav 21 procent att de var organiserat religiösa, tillskillnad från endast 12 procent av ungdomarna utan migrationsbakgrund. Av de unga med migrationsbakgrund var 55 procent individuellt religiösa (det vill säga de uppvisade en viss religiös tro, men hade ett lågt deltagande och hade inte haft en religiös uppväxt), vilket 21 procent av ungdomarna utan migrationsbakgrund var. Av de ungdomar som immigrerat och uppgav någon form av religiös tillhörighet, hade 55 procent en muslimsk sådan och 38 procent en kristen (Lövheim & Bromander 2012).⁶

Liknande resultat framkommer i en studie med samma upplägg från 2009. Denna handlade om arbetsmarknadsintegration men innehöll även frågor om religion (Edling, Rydgren & Bohman 2014). Eftersom den studien även kunde få fram resultat om skillnader mellan vilka länder som emigrationen hade skett från kan den därför visa på komplexiteten i hur migranternas religiositet kan se ut. Ungdomar med åtminstone en förälder född i Iran uppgav lika liten religiös tillhörighet som ungdomar med båda föräldrarna födda i Sverige, ca 60 procent. Ungdomar med åtminstone en förälder född i forna Jugoslavien uppgav högst andel religiös tillhörighet, där 38 procent uppgav sig vara muslimer och 26 procent att de var kristna. Bland ungdomar med minst en förälder född i Iran uppgav 21 procent tillhörighet till islam och 9 procent till kristendom. För de med två föräldrar födda i Sverige var andelen med kristen tillhörighet 36 procent (Edling, Rydgren & Bohman 2014). Det vi kan se är med

⁶ Det gjordes genom att till det representativa urvalet addera en kommun med en stor andel migranter.

andra ord att det inte är religionen i det land som dessa människor emigrerat från som avgör vilken religiös tillhörighet de uppger sig ha i Sverige.

Studerar vi religiositet utifrån deltagande i religiösa praktiker, finns det ett något äldre resultat som visar att detta är mer vanligt förekommande bland migranter än bland människor i Sverige utan migrationsbakgrund. Den så kallade Sverigeräkningen som genomfördes under ett veckoslut i slutet av 1999, visade att när deltagande vid religiösa sammankomster räknades, så var deltagande i vissa fall högre bland de som besökte de samfund som främst vände sig till migranter (t.ex. Katolska kyrkan, ortodoxa kyrkor, muslimska, judiska, hinduiska, buddhistiska, sikhiska och mandeiska samfund), än bland samfund som inte gjorde det (Skoog 2001).⁷ Räkningen visade att denna helg år 1999 gjordes närmare 75 000 besök i dessa samfund, där de ortodoxa och österländska kyrkorna uppvisade det högsta genomsnittliga besöksantalet (82 besökare per/samling). Andelen av de tillhöriga som deltog i en sammankomst var för dessa samfund betydligt högre än för andelen som besökte Svenska kyrkans sammankomster. För den senare låg andelen på tre procent; för Syrisk-ortodoxa kyrkan på över 60 procent, för sikhiska och hinduiska församlingar på 36 procent, muslimska 25 procent, ortodoxa och österländska (sammantaget) 22 procent, buddhistiska 16 procent och judiska 12 procent. Detta kan även ställas i kontrast till frikyrkorna där andelen besökande för denna helg låg på 42 procent. Även om antalet besök bland migranter i en religiös sammankomst kan uppfattas som lågt, visar studien att besöksandelen av de tillhöriga i dessa samfund som mycket, mycket högre än motsvarande andel för tillhöriga i Svenska kyrkan, men på liknande nivå som för frikyrkligheten.

Det är inte lätt att få fram generella resultat för migranternas religiösa praktik och beroende på var, vad och hur vi mäter får vi fram ett varierat resultat. Ett motsatt resultat gällande muslimer än det från Sverigeräkningen, framkom i en studie som genomfördes några år senare om religion i Enköping (Ahlstrand & Gunner 2008). I denna framkom att muslimer i Enköping hade en mycket hög grad av religiös tro och av religiösa upplevelser, men att de inte var särskilt religiöst aktiva. Ett mycket litet antal av dessa besökte en moské regelbundet, färre än en tredjedel uppgav att de bad enskilt, läste heliga texter eller åt särskild mat, medan ungefär hälften svarade att de håller fasta en gång om

⁷ Sammantaget uppmättes över 550 000 besök vid 11 600 religiösa samlingar under de tre dagar som räkningen skedde.

året (Gunner 2008).⁸ Betydligt mer, men kanske inte överraskande, religiös praktik uppvisade de muslimska ungdomar som deltog vid en muslimsk ungdomskonferens i Stockholm år 2009. Av dessa, där en övervägande del av de 177 personer som besvarade enkäten var kvinnor (72 procent), uppgav 70 procent att de bad dagligen och i stort sett samtliga uppgav att de fastade under ramadan (Bäckelie & Larsson 2013). Religiositet bland moskébesökare under ramadan i Göteborg i slutet av 1980-talet visar på en mellanposition. Av dessa besökare var en majoritet (60 procent) att betrakta som religiösa, men att det fanns stora variationer bland dessa. Bland iranier var det inte mer än var femte som var religiös, men för personer från Turkiet var uppemot nio av tio religiösa (Sander 1993).

Även när det gäller religiös praktik bland judar ger befintlig forskning varierande resultat. Trots medlemskap i en judisk församling är medlemmarna inte alltid särskilt religiöst aktiva. Detta framgår i en enkätstudie från 2009 där endast åtta procent av de svarande uppger att de besöker synagogan regelbundet och 16 procent att de följer en strikt koshermathållning, även fast hälften anger att de har en gudstro (Fischer 2000).⁹ Några större skillnader mellan män och kvinnor samt mellan personer födda i Sverige och inte födda i Sverige finns dock inte. Den genomgående största skillnaden ligger istället mellan yngre och äldre där de äldre uppvisade en högre grad av religiositet. En följd av detta kan bli att judiska församlingar riskerar att minska i medlemstal om de har en övervägande del äldre medlemmar, om barnafödandet är lågt och om det inte sker någon medlemsökning på grund av migration. De judiska församlingssmedlemmarna i Sverige skiljer sig från judiska församlingstillhöriga i andra länder genom att de besöker synagogan mer sällan och betonar det nationella och etniskt-judiska i högre utsträckning än det religiösa (Fischer 2000). Även säker i Sverige uppvisare ett liknande mönster när det gäller religiös praktik där endast var fjärde av dessa följer de sikhiska förhållningsreglerna och besöker

⁸ Detta är den så kallade Enköpingsstudien, vilken mynnade ut i boken *Guds närmaste stad* (Ahlstrand & Gunner 2008). Här var urvalet av population boende i en stad, Enköping, och andelen svarande kunde därmed utökas utan att enkätantalet blev allt för stort, än om studien gällt hela Sveriges befolkning. Av de boende i Enköping svarade 1,4 procent att de betraktade sig som muslimer. Genom att på olika sätt undersöka den faktiska andelen personer med möjlig muslimsk självidentifikation i Enköping kunde de sedan problematisera och belysa de svar som inkommit genom enkäten. Bland annat visade det sig att antalet muslimer i staden troligtvis var högre, och att ingen i den somaliska gruppen i staden, bland vilka sannolikt en stor andel skulle identifiera sig som muslimer, hade besvarat enkäten.

⁹ Studien utgår från medlemmarna i den judiska församlingen i Stockholm och genomfördes med hjälp av brevenkät (700 stycken) som skickades till medlemmarna enligt medlemsförteckningen med frågorna om bland annat dessa personers religiositet.

templet regelbundet, med en liten överrepresentation av äldre män som mer religiöst aktiva (Myrvold 2011).

Det finns också skillnader i religiositet utifrån hur lång tid man tillbringat i Sverige. En studie om vilken betydelse religion hade för ungdomar visade att de som levtt kortare tid i Sverige hade en högre grad av religiositet än de som bott här hela sina liv (Klingenberg & Nordin 2019). De ungdomar vars föräldrar hade migrerat angav en lägre grad av religiositet än den förstnämnda gruppen, men högre än vad som var fallet för ungdomar vars föräldrar inte immigrerat. Bland gruppen troende (en femtedel av alla svarande i studien), återfanns nästan hälften av de som själva hade migrerat. Bland de som varken själva eller vars föräldrar inte heller hade migrerat, återfanns endast en av fem i den gruppen.¹⁰ Även när det gällde vilken religiös tradition ungdomarna uppgav sig tillhöra fanns stora skillnader. En av tre av de som själva migrerat uppgav islam som religiös tillhörighet, medan nästan ingen av dem som inte immigrerat, uppgav islam som religiös tillhörighet. När det gällde tillhörighet till kristendom var emellertid skillnaderna försumbara mellan de tre grupperna (Klingenberg & Nordin 2019).¹¹

En slutsats om migranternas religiösa tillhörighet och religiösa praktik är alltså att vi behöver vara vaksamma på hur detta undersöks, eftersom det inte är lätt att få fram generella pålitliga resultat. Vi kan dock anta att, trots vissa variationer beroende på när migrationen skedde, demografiska skillnader (emigrationsland, ålder, religion, kön, utbildning, bostadsort, etc.) och graden av religiöst engagemang, att det generellt verkar som migranter i Sverige *initialt* uppvisar en högre grad av religiositet än befolkningen i övrigt.

2.2 Förändringar i religiositet

Kunskap om hur migranter förändras i sin religiositet i Sverige är begränsad. Internationell forskning visar emellertid att människors religiositet generellt minskar i samband med migration till länder där religionen har en mindre roll för människor och samhället än i det land som de kom ifrån (Van Tubergen 2013; Fleischmann & Phalet 2012; Borup 2011; Crockett & Voas 2006; Mol 1978). Så skulle det även vara när det gäller migration till Sverige, men det skulle behövas mer forskning för att kunna slå fast detta. Ett exempel där detta framkommer är en studie från början av 2000-talet av svensk-chilenare. I

¹⁰ De troende var de som uppgav en tillhörighet till någon religiös tradition och som i hög grad identifierade sig som religiösa och troende.

¹¹ Svårigheten med denna typ av undersökning är att vi utifrån svaren på enkätens frågor inte kan veta de faktiska bakomliggande orsakerna till dessa mönster. Det kan lika väl vara föräldrarnas religiositet, den egna religiositeten vid migrationstillfället såväl som tid i Sverige som är förklaringen till dessa skillnader.

denna framkommer att en majoritet av dessa hade tillhört något samfund i Chile, varav en övervägande del hade tillhört Katolska kyrkan (49 procent). Drygt en tredjedel var regelbundna gudstjänstdeltagare i Chile och över 40 procent hade regelbundet bätt till Gud. I Sverige avtog denna religiositet markant för två av dessa parametrar; tillhörighet till Katolska kyrkan minskade till 20 procent och regelbundet gudstjänstdeltagande halverades till 17 procent. Förändringarna i bönvanor var generellt dock mycket liten (Nordin 2004).¹² Eftersom det i denna studie även ingick intervjuer kunde bakomliggande förklaringar till vad som skett ges. En är att dessa personer behöver förhålla sig till det svenska samhället i religiöst avseende, just för att religion generellt sett har ett litet utrymme i Sverige. En annan bakomliggande orsak till den aktuella religiositeten gick att finna i att den religiösa situationen i Chile hade en fortsatt inverkan på deras religiositet, trots att de bott många år i Sverige. Det visade sig också att de religiösa förändringar som dessa personer genomgick under tiden i Sverige inte enbart hörde samman med migrationen till Sverige. Dessa förändringar skulle också ha kunnat äga rum utan någon migration överhuvudtaget (Nordin 2004).

Bland svensk-ungrare finns liknande förändringsmönster i religiositet som för svensk-chilenarna i samband med migration. Resultaten från en studie av dessa visar att svensk-ungrares religiösa engagemang var lägre, och att religiös praktik, så som bön och gudstjänstdeltagande, var mindre vanligt förekommande än bland ungrare i Ungern (Hamberg 2000). Studien visade även att religiöst engagemang, som religiös praktik, var mer vanligt bland dessa, än bland personer i Sverige i allmänhet. De undersökta svensk-ungarna befann sig alltså i en mellanposition där religiositeten var lägre än

¹² Studien bygger på en brevenkät som skickades ut till ett representativt urval av svensk-chilenare (urvalsramen var 13 952 personer), enligt vissa specifika urvalskriterier (ålder, tid i Sverige; se ovan gällande samma studie). 800 enkäter skickades och 386 personer svarade, vilket ger en svarsfrekvens på 48 procent. Studien bestod både av en enkät till ett representativt urval av svensk-chilenare och av intervjuer med personer. Kriterierna för studien var att de svensk-chilenare som undersöktes skulle ha varit över 20 år vid emigrationstillfället och bott i Sverige över 10 år. På så sätt ökade möjligheten att fånga upp religiösa förändringar som i större utsträckning hörde samman med migrationen och inte andra faktorer som ålder (barn- och ungdomstid) och kunna studera förändringar över tid.

bland ungrare som ej migrerat, men högre än bland den generella svenska populationen.¹³

Att religiositet minskar i samband med migration visar även forskning om asiater från Uganda och kom till Sverige på 1970-talet (Westin 1986).¹⁴ Bland muslimerna i denna grupp reducerades den religiösa praktiken från besök i moskélokal för bön varje dag, till att efter sju år bli endast ett besök (på fredagar). De yngre männen kom också med tiden att få ett mer flexibelt förhållningssätt till regler om mat och om alkohol. En annan förändring som kunde skönjas var att det bland hinduerna i gruppen som från början menat att de kunde utföra sina religiösa praktiker var som helst, till exempel i hemmet, nu önskade ha tempel dvs. särskild lokal att göra dessa i. En förklaring till detta skulle till exempel kunna vara de tydliga önskemål om moskéer för religiös praktik som fanns bland de muslimska asiaterna från Uganda (Westin 1986).

Förändringar i religiositet som en följd av migration kan även mätas genom att jämföra olika generationer. Ett exempel på det är att, bland katoliker i Sverige, lägger barnen mindre vikt vid religionen än vad deras föräldrar gör. Denna skillnad i religiositet mellan generationer är även större för katoliker med migrantbakgrund, än bland katoliker som inte har en sådan bakgrund. Troligtvis kommer också de skillnader som idag finns mellan katolska migranter och andra katoliker i Sverige att minska betydligt inom en till två generationer (Bang 1990).¹⁵ Likande tendenser framkommer även bland assyrier/syrianer i Sverige, där den religiösa identiteten har en mindre betydelse för andra och tredje generationen, än för den första. Det har istället växt fram en mer etnisk och nationell etnicitet än en etnisk och religiös identitet hos den gruppen (Cetrez 2005; Fuat 1999; se även Liliequist 1996;

¹³ Förändringarna i religiositet mäts i den här studien inte genom att låta personer själva uppge religiositet före och efter migration. Istället jämförs i studien grupper med liknande demografisk struktur som inte emigrerat från Ungern, som har migrerat från Ungern till Sverige och gruppen som bor i Sverige utan ungersk bakgrund. Studien kan alltså inte visa att en religiös förändring skett bland svensk-ungrare, men att det troligtvis är fallet eftersom de tre grupperna skiljer sig åt i religiositet och att den särskiljande faktorn mellan dessa är migrationen till Sverige.

¹⁴ Studien bygger på intervjuer med ca 30 familjer åren 1973, 1974 och 1979. Eftersom intervjuernas görs både 1973/1974 och 1979 går det att visa vilka förändringar dessa genomgick under de första sju åren i Sverige.

¹⁵ I studien jämfördes fyra grupperna av katoliker i Sverige: konvertiter till katolicismen och deras barn, samt kroatiska katolska migranter och deras barn (Bang 1990).

Björklund 1980).¹⁶ Det bör dock noteras att dessa förändringsprocesser kan ha påbörjats redan innan emigrationen, men att de påskyndats av migrantsituationen (Fuat 1999).

Det finns emellertid exempel på att religiositeten inte minskar bland migranter i Sverige. Bland unga polska judiska migranter som kom till Sverige under perioden 1968–1972 ser vi istället en ökad religiositet under den tid de bott i Sverige (Ilicki 1988).¹⁷ Även bland sikher i Sverige finns en tendens till att religiositeten betonas mer och den etniska och nationella tillhörigheten har tonats ned (Myrvold 2011).

2.3 Religionens betydelse för migranter

Vi kan konstatera att människors religiositet förändras som en följd av migration och, trots vissa variationer, att den på en generell nivå verkar minska för grupper som migrerar till Sverige. Vad som också förändras är vilken betydelse religionen har för människor som migrerat. Den ovan nämnda studien om asiatiska migranter från Uganda i Sverige visade till exempel att den religiösa tron hade en stärkande och stabiliserande funktion för dem som intervjuades (Westin 1986). Religionen påverkade också hur dessa migranter tolkade och levde sina liv i Sverige och hade sannolikt en betydelse för hur de integrerades i det svenska samhället (Westin 1986, sid. 148).¹⁸ Eftersom de hade olika religiösa tillhörigheter, muslimska och buddhistiska, samt att det inom dessa fanns olika sociala band som byggde på tidigare kast- och yrkessystem samt olika muslimska inriktningar, kom religionen att få en viktig *social* funktion för dem. Att upprätthålla de olika religiösa grupperna i en

¹⁶ Religionen har bland annat varit viktig för dessa genom att det inom denna finns praktiska dimensioner som understödjer identitetsformationerna, så som firandet av religiösa högtider, gudstjänster, dop, vigslar och begravningar. Förändringsprocesserna har bland annat påverkats av en förskjutning av ledarskapet, som gått från att ha mer bygga på ett religiöst ledarskap till att bygga mer på ett profant ledarskap, både inom kyrkan och utanför denna, till exempel i etniska baserade organisationer (Fuat 1999; se även Liliequist 1996; Björklund 1980).

¹⁷ Studien bygger på en enkät som skickades ut till samtliga i den undersökta gruppen utifrån kriterier om emigrationsland (Polen), födelseår (dvs. 1935–1962), ankomst år till Sverige (dvs. 1968–1972) och judisk tillhörighet. Gruppen uppgick till 1213 personer och svarsfrekvensen låg på ca 40 procent. Personerna uppgav i enkäten bland annat hur de uppfattade sina olika identiteter före migration och i Sverige vid undersökningens genomförande. Förklaringarna till förändringarna hör samman med en komplex väv av faktorer. Förändringarna berodde på den nationella såväl som den mer kulturella icke-religiösa judiska identiteten, men även på personernas yrkesmässiga och sociala tillhörigheter, på boendeort innan migrationen, på den befintliga judiska gruppens struktur och på gruppens migrationshistoria i Sverige.

¹⁸ Studien bygger på intervjuer med ca 30 familjer åren 1973, 1974 och 1979. Eftersom intervjuernas görs både 1973/1974 och 1979 går det att visa vilka förändringar dessa genomgick under de första sju åren i Sverige.

organisad form i Sverige var dock svårt eftersom de olika grupperna var små och inte heller språkligt sammanhållna.

Förändringar i religiositet och i betydelsen av religion orsakas av ett flertal olika sammanvävda processer och sociala sammanhang. Ett exempel på det är kaaleromer som i Sverige tillhör pingstkyrkan. Kaaleromer i Sverige har komplex tillhörighet i och med att de, förutom romani, främst talar finska. De är även en av flera romska minoriteter i Sverige och har kommit som invandrare från Finland på 1960-talet, men har funnits i Finland sedan landet var en del av Sverige. Således har flera en tillhörighet till pingströrelsen både som romer, kaaleromer och finskspråkiga (Thurfjell 2013).¹⁹ De är dessutom en utsatt minoritet i Sverige och är även, till viss del, en underordnad minoritet bland romer (bland annat i förhållande till kalderashromer i Sverige). Den religiösa tillhörigheten är på ett flertal sätt ett stöd i den multipla minoritetsställning som de befinner sig i. Detta bland annat genom att de där kan tillhöra en romani-inkluderande grupp eftersom det finns en global pingst-romanigemenskap. Andra orsaker till detta är att de starka känslomässiga ritualerna inom pingstgemenskapen förstärker tillhörigheten till gruppen, där de kan vara både kristna och finstalande romer. Gemenskapen skapar också ett stöd för dem eftersom den innehåller olika metoder för hur denna inkludering kan skapas och en teologi om att de är utvalda (Thurfjell 2013; se även Mahieddin 2020). Liknande komplexa förändringsprocesser när det gäller svenska migranternas religiositet återfinns även hos kristna från Mellanöstern (Nordin & Westergren 2022; Woźniak-Bobińska 2020; Freyne-Lindhagen 1993), hos ryskt ortodoxa kristna (Loutchko & Ericson 1988), hos buddhister (Rosén-Hockersmith 2011), hos hinduer (Hole 2005), hos judar (Dencik 2009a, 2006; Sjögren 2001), hos muslimer (Mosbach 2022; Otterbeck 2010), och hos sikher (Myrvold 2011).

De religiösa praktikerna bland migranter kan också på olika sätt vara meningsskapande. Bland serbiskt ortodox kristna i Sverige tar det sig uttryck i firandet av slava (Hadžibulić & Lagerspetz 2020). Det är ett firande av det helgon som är familjens vid en specifik dag på året och sker mestadels i hemmet, vilket påverkas av det svenska sammanhanget. I intervjuer med personer som i Sverige har börjat med denna tradition visar det sig finnas fyra meningsskapande sammanhang bakom firandet. Det handlar om religionen, familjen, etnicitet/nationalitet och den lokala gruppen. Traditionen kan därmed vara en privat andlig praktik inom familjen, såväl som ett tillfälle som markerar serbisk nationell och kyrklig tradition och som en möjlighet att

¹⁹ Boken bygger på intervjuer med 25 kaaleromer i Sverige som tillhör pingstförsamlingar. Dessa återfinns främst i Stockholm-Uppsalaområdet. Den bygger även på observationer vid pingstmöten som dessa deltog i.

upprätthålla sociala nätverk, både inom den lokala serbisk ortodoxa gruppen och med människor utanför denna. Även denna praktik påverkas på olika sätt av övriga samhällets kultur och värderingar, vilket bland annat märks i de mer individuella tolkningarna och genomförandet av dem, samt i hur de tidigare patriarkala strukturerna blivit uppluckrade under tiden i Sverige (Hadžibulić & Lagerspetz 2020).

Så vad vi kan se är att religion och religiös tillhörighet på många sätt kan ha en stärkande, stabiliserande och meningsskapande funktion för migranter i Sverige, vilket kan bero både på religionens teologiska förklaringar till migrantsituationen och det sociala sammanhang som den kan föra med sig. Hur sambanden mellan religion och dess funktion för migranter ser ut beror på att flertal faktorer, så som vilket religiöst samfund det handlar om, men även på etnicitet, nationalitet, språk, familjestrukturer, lokala sammanhang samt minoritetsstatus och utsatthet bland migranterna.

2.4 Förhandlingar av religiositet bland migranter

Förändringar i religiositet är inte något som sker av sig själv, utan innebär alltid olika former av förhandlingar om vad som man kan tänka sig ge avkall på eller vad som man vill eller är villig att ändra på när det gäller den religiösa tron, tillhörigheten och praktiken. Ibland är dessa mer uttalade och explicita, ibland är de mer underliggande och svåra att få syn på både för individen själv och för utomstående. Det förra gäller migranter som är aktiva i olika religiösa organisationer. Det finns exempel på att förhandlingarna bland unga muslimska kvinnor i Sverige kan ske genom att de aktivt ger uttryck för de förändringar som de eftersträvar, samtidigt som de inte kan vara allt för pådrivande för att så ska ske (Karlsson Minganti 2007). Dessa kvinnor är aktiva i att skapa vilka de vill vara, hur deras religiositet ska se ut och hur de religiösa grupper de tillhör ska vara uppbyggda, men detta sker genom att försiktigt tänja på gränserna; de behöver "mejsla fram" förändringar. De kan vara aktiva subjekt, men det sker inom ett flertal sociala strukturer – Sverige som land, de muslimska grupper de tillhör, skolan och familjen – vilka samtliga sätter ramar och gränser för de förändringar som de eftersträvar (Karlsson Minganti 2007; se även Jakku 2020; Roald 2009; Ouis & Roald 2003; Johnsdotter 2002).²⁰

²⁰ Studien av Karlsson Minganti bygger på intervjuer åren 1998 och 2002 med nio unga muslimska kvinnor, vilka deltar i den rikstäckande organisationen Sveriges unga muslimers (SUM) årliga konferens och andra muslimska verksamheter. I vissa fall observerar hon även kvinnornas vardagsliv i hemmet och skolan.

Bland sikhiska migranter tillhöriga sikhiska samfund, och då främst bland den yngre generationen, pågår också likande förhandlingar om den religiösa tillhörigheten och den religiösa praktiken. I och med migrationen till Sverige har dessa personer kommit att i större utsträckning betona en religiös – snarare än kulturell – tillhörighet. Den religiösa tillhörigheten ses som möjlig att tolka på ett individuellt sätt och de mer kulturellt präglade delarna av traditionerna ersätts med religiösa traditioner som uppfattas vara mer nära den ursprungliga läran. De unga sikherna i Sverige ser sig inte som personer från Punjab, utan som svenska sikher (Myrvold 2011).

Även bland hinduiska migranter i Sverige framträder vissa liknande mönster även om dessa i lägre utsträckning är aktiva i religiösa organisationer (Hole 2005).²¹ I en lite mindre grupp av hinduer i en mindre stad i Sverige visade det sig att det var svårt för kvinnorna att förändra religiösa traditioner. Det berodde bland annat på en stark social kontroll inom gruppen. Kvinnorna upplevde även att de inte riktigt räckte till när det gällde att upprätthålla och förmedla religiösa traditioner till nästa generation. De erfor också att det var svårt att upprätta hinduiska kvinnoroller, vilka främst innebar att vara en god mor och maka. Det berodde bland annat på att dessa kvinnor yrkesarbetade, i vissa fall för att maken inte fått jobb, och därmed hade mindre tid över för dessa förväntade åtaganden och roller. Dessutom fick gruppens ringa storlek till följd att varje enskild kvinna behövde engagera sig i barnens religiösa fostran, eftersom det var svårt att dela på detta uppdrag mellan kvinnorna (Hole 2005). En annan studie om kvinnliga migranternas religiösa förhandlingar visade emellertid på ett utökat handlingsutrymme för kvinnorna i gruppen (Plank 2014). I det fallet gällde det buddistiska kvinnor som genom sitt engagemang i en årlig religiös procession utomhus gavs ett stort utrymme. Kvinnornas engagemang i denna religiösa praktik bidrog till att skapa en länk till hemlandet och den globala hinduiska diasporan, samt till den övriga hinduiska diasporagruppen i Sverige (Plank 2014).

Migranter som inte är engagerade i religiösa organisationer har en annan utgångspunkt när det gäller förhandlingar av religiositeten. Bland unga vuxna muslimer med ett mindre aktivt och mindre externt riktat förhållningssätt till sin religiösa tillhörighet och religiösa identitet ser förhandlingarna annorlunda ut (Otterbeck 2010).²² Bland dessa unga muslimer, likt i den ovan nämnda studien av svensk-chilenarna, är det i stor utsträckning de omkringliggande

²¹ Den studerade gruppen bodde i Mariestad och omkringliggande orter. Den bestod av ca 150 personer totalt. Gruppen jämfördes med en större grupp (ca 3500 personer) hinduer i Coventry i Storbritannien. Studien genomfördes i slutet av 1990-talet.

²² Nio unga vuxna (fyra män och fem kvinnor) intervjuades. De var alla mellan 17 och 19 år och bodde i Malmö och Köpenhamn.

sociala strukturerna som styr dessa förhandlingar. Även i detta fall beror det på att den övergripande samhällsstrukturen inte är religiös, vilket leder till att dessa ungdomar får syn på och påminns om den muslimska delen av deras religiositet. Detta trots att den inte har någon större betydelse för dem. För personer som inte tydligt ingår i religiösa gemenskaper utanför familjen, får familjen en större betydelse för deras religiositet, vilket leder till en mer privatiserad religiositet. Dessa unga muslimer har även internaliserat idén om den moderna individen och gör därmed aktiva val om var och när religionen kan få ta plats. När det gäller den teologiska delen av deras religiositet sker det emellertid inga egentliga förhandlingar, vilket även det skiljer dem från de muslimsk organiserade unga kvinnorna i den tidigare nämnda studien. Att så inte sker bland de senare kan förklaras med att denna teologi inte har några egentliga praktiska konsekvenser för deras liv (Otterbeck 2010).

Om integration förstås som delaktighet i samhället utifrån en självvald eller tilldelad position som samhällsaktör, det vill säga att man blir – eller tillåts bli – en aktiv medborgare, visar sig några intressanta förhållningssätt till religion bland dessa unga vuxna migranter. För dem inkluderar denna integration en förhandling om dem som muslimer och hur de kan vara muslimer för att vara delaktiga. De kan trots sin ljumma relation till islam inte undgå detta. Denna förhandling kopplas till det svenska samhället, till den nationella och etniska tillhörigheten, till ursprungslandet och till islam som religion. Detta innebär inte en kaosartad och svårlevd situation, men att den religiösa identiteten är instabil och otydlig för dem. Det religiösa har för dem en relativt fungerande form – den är främst privatiserad – men en vag teologisk förankring. De upplever dock från de omkringliggande sociala sammanhangen, både de muslimska som de icke-muslimska, att deras mer privatiserade form av islam inte är förenlig med vad islam förväntas vara (Otterbeck 2010, se även Dudas 2020; Lundberg 2012; Berglund & Sorgenfrei 2009).

Här kan det vara av intresse att lyfta fram skillnader mellan upplevd integration beroende på religionstillhörighet bland migranter i Sverige. Bland yngre migranter verkar denna skilja sig åt, där unga muslimer uppger minst upplevd integration och unga hinduer/buddister högst (Berry 2006). Även när det gäller sociokulturell anpassning och psykologiskt välbefinnande återfinns ett samband med religiös tillhörighet, där unga muslimer har den högsta graden av sociokulturell anpassning och välbefinnande. Däremot återfinns det inte någon skillnad i upplevelse av diskriminering beroende på vilken religion unga migranter tillhör. I relationen till den egna etniska gruppen finns starkast samband hos muslimer och lägst hos de icke-religiösa. Vad som också

framkommer är att den egna religiositeten spelar roll för hur unga migranter relaterar till andra (Berry 2006).²³

Låt oss här kort gå utanför det svenska sammanhanget och visa, utifrån en studie av hindutamiler i Norge, hur religiösa praktiker kan skapa olika integrationsprocesser (Grønseth 2018). I studien beskrivs bland annat begravningen av en tamilsk flykting som dött i en arbetsplatsolycka och de förhandlingar som framkom inför genomförandet av denna ceremoni. Det visade sig bland annat att den sörjande tamilska gruppen noggrant övervägde lämpliga religiösa praktiker vid begravningen för att inte riskera att de skulle komma att betraktas som alltför annorlunda och exotiska i det norska samhället och därmed skapa en form av avstånd. Begravningen kom därmed att äga rum i en protestantisk kyrka, den hölls av en katolsk präst och inkluderade hinduiska praktiker. Den delade mänskliga upplevelsen av förlust, sorg och tröst möjliggjorde denna integration mellan de tamilska migranterna och det norska samhället (Grønseth 2018; se även Fibiger 2017).

2.5 Konversion och religiösa förändringar

En annan ingång för att få kunskap om förändringar i religiositet kopplat till migration och hur dessa förhandlas är att se på vad som sker i samband med religiös konversion, det vill säga att byta religiös tillhörighet, till eller från minoritets- eller majoritetsreligioner. Ett exempel är hur kvinnor utan egen migrationsbakgrund som konverterat till islam förhandlar sin nya religiösa tillhörighet i det som de uppfattar vara ett samhälle präglad av sen-modernitet, det vill säga ett samhälle som i hög utsträckning utgår från individen och som sätter liten tilltro till traditioner och övergripande förklaringsystem (så som religioner) (Sultán Sjöqvist 2006). Deras konversion kan ses både som en reaktion mot detta och som en följd av det samma. Den nuvarande religiösa tillhörighet innebär för dessa en trygghet och "ett liv inom 'trygghetsgränser', samtidigt som priset för denna trygghet är begränsningar av de val som kan göras och det inflytande som är möjligt att realisera" (Sultán Sjöqvist 2006, sid. 261). Dessa kvinnor behöver förhålla sig till både en förutbestämd institutionell religion och till den egna religiositeten som ett emancipatoriskt projekt, liknande de processer som de unga muslimskt aktiva kvinnorna i den ovan nämnda studien av Karlsson Minganti

²³ Resultat kommer från en internationell enkätstudie om andra generationens unga migranternas psykologiska och sociokulturella ackulturation och anpassning. Elva länder i Europa, inklusive Sverige, samt Australien och Israel ingick i undersökningen (Berry 2006).

genomgick (Sultán Sjöqvist 2006; se även Ouis & Roald 2003; Månsson 2002; Sultán 1999).

När det gäller konversion *från* en minoritetsreligion, det som brukar benämnas som apostasi, visar det sig att de förändringar som människor som lämnar islam genomgår innan, under och efter en sådan process påverkas av migrantsituationen. De som lämnar islam gör det bland annat utifrån att de uppfattar att det finns ett anti-muslimskt förhållningssätt till islam i det svenska samhället. Även om de berättar om ett avståndstagande från islam under denna process, så förändras inte den religiösa tron och den religiösa praktiken helt och hållet. Istället förflyttas den, i likhet med de unga muslimerna som nämndes i studien ovan, till den mer privata sfären (Enstedt 2018a, Enstedt 2018b; Enstedt & Larsson 2013). Studier om konversion eller apostasi ger oss alltså en ytterligare dimension av religiösa förändringar i samband med migration, vilka tydliggör hur personer behöver förhålla sig till en upplevd religiös norm i Sverige när de genomgår dessa processer och att även i detta fall skapar religiösa tillhörigheter en möjlighet till trygghet.

2.6 Familjebildning och äktenskap

Ett annat fenomen som också kan hjälpa oss att få kunskap om relationen mellan migration och religion är exogama familjebildningar, det vill säga äktenskap mellan personer med olika religiös eller etnisk tillhörighet. Detta kan ge en möjlighet till kunskap om vad som sker både från ett migrantperspektiv och från ett majoritetsperspektiv om parterna har sin bakgrund i den ena respektive den andra tillhörigheten. Exogama giftermål bland judar i Sverige, Finland och Norge är något som ökar, men det finns signifikant skillnader mellan länderna när det gäller att vara gift eller samboende med en icke-judisk eller en till judendom konverterad person (Dencik 2009b). Detta är betydligt mindre vanligt i Sverige (31 procent) än i de andra två länderna (Finland: 51 procent; Norge: 42 procent), trots att attityderna till exogama familjeformer är mer strikt bland judar i Finland och Norge. En förklaring till detta kan vara att den faktiska möjligheten att hitta en partner inom gruppen i Norge och Danmark är betydligt svårare än för gruppen i Sverige eftersom den är betydligt större. Det vill säga, att även om man motsätter sig exogama förhållanden, har man litet val att upprätthålla detta i praktiken. Intressant är även att det bland exogama par är markant färre som har barn (ca 75 procent) mot endogama par (ca 90 procent). När det gäller att upprätthålla judiska traditioner framkommer också tydliga skillnader mellan endogama och exogama par. Omskärelse av pojkar förekom i betydligt lägre grad bland exogama pars barn, men även traditioner som att tända sabbatsljus och hålla kosher förekom i lägre grad bland exogama par (Dencik

2009b).²⁴ Om detta är en trend som håller i sig kommer det innebära att judiska traditioner kommer att bli mindre vanligt förekommande över tid eftersom de exogama samlevnadsformerna ökar. Från studier av familjebildningar kan vi alltså se att det verkar finnas en brytpunkt när utbudet för att ingå endogama, inom gruppen, äktenskap blir för litet och hur religiositeten bland migranter kan minska genom exogama äktenskap. Vi får här alltså en dubbel påverkan för minskad religiositet bland migranter i Sverige.

2.7 Icke-migranternas förhållningsätt till migranternas religion och religiositet

Om vi vänder på perspektivet och istället för att utgå från migranter när det gäller migration och religion på en individnivå, utgår från vad som sker med majoritetens religiositet i relation till migration vet vi mycket lite.²⁵ Däremot vet vi något om hur människor i allmänhet uppfattar andra religioner som skulle kunna uppfattas som kopplade till migration. Bland annat så har människor i Sverige ett utpräglat negativt förhållningssätt till islam, men ett betydligt mer positivt förhållningssätt till buddhism (Weissenbilder 2020; Weibull 2019, se även Hvitfelt 1991).²⁶

Islamofobin är mer utbredd bland vuxna än bland ungdomar. Knappt en av tio uppvisar en hög grad av intolerans mot muslimer. En övervägande del av ungdomarna uppvisar istället en hög grad av tolerans mot muslimer. Flickor, de i tredje året på gymnasiet, barn till föräldrar med akademiska yrken och ungdomar födda utanför Sverige har en högre grad av tolerans. Däremot så upplever muslimska ungdomar en stor utsatthet som en följd av sin religiositet; var fjärde muslimsk ungdom upplever att de under det senaste året utsatts för kränkande behandling på grund av sin tro, vilket är betydligt högre än för kristna ungdomar, där knappt sex procent har upplevt det

²⁴ En enkät med bland annat frågor om familjeförhållanden sändes ut till medlemmar i de judiska församlingarna i dessa länder 1999–2002, sammanlagt skickades ca 7500 enkäter ut. En övervägande del, ca 6000, av dessa hörde till församlingar i Sverige (Stockholm (3978 st.), Göteborg (1193 st.) och Malmö (820 st.)). Svarsfrekvensen var 51 procent.

²⁵ Orsaken till det är att det inte finns någon forskning gjord om detta. När det gäller studier som utgår från enskilda fördjupande exempel med en mindre grad av generaliserbarhet, finns det mig veterligen inga studier gjord som utgår från majoriteten.

²⁶ Intressant är att människor i Sverige, ett land präglad av sekularisering, har en mer positiv inställning till kristendom än till ateism (Weissenbilder 2020; Weibull 2019).

(Otterbeck & Bevelander 2011).²⁷ Bland vuxna i Sverige är dock intoleransen mot muslimer betydligt större, där uppemot hälften uppger ett negativt förhållningssätt (Zan, Aalberg & Valenta 2014; se även; Olseryd 2021; Borell 2012; Larsson 2005).²⁸

Intoleransen mot judar är även den stor i Sverige; mer än var tredje svensk instämmer i en eller flera antisemitiska påståenden. Även här föreligger samma skillnad beroende på ålder, där äldre människor ger mer uttryck för antisemitiska attityder och föreställningar än yngre. Generellt har dock dessa attityder och föreställningar minskat över tid i Sverige (Bachner & Bevelander 2021; se även Bachner & Ring 2006). Även judar i Sverige upplever att de utsätts för trakasserier på grund av sin religiösa tillhörighet, uppemot hälften har upplevt detta, och gör det därmed i högre utsträckning än muslimska ungdomar (FRA 2018). Att detta skiljer sig från vad som nämndes innan om att upplevd diskriminering hos unga inte skiljer sig åt beroende på religionstillhörighet kan bero på hur frågorna är formulerade, i urvalet av ungdomar som studerats och metoden för enkätundersökningarna. Om denna, bland vissa i Sverige, intolerans mot islam och judendom och mer positiva förhållningssätt till buddhism, kan ha ett samband med migration till Sverige vet vi inte. Att den påverkar migranter som tillhör dessa religioner är dock högst troligt.

2.8 Summering och reflektion

När det gäller relationen mellan migration och religion har vi, genom att utgå från individen, sett att migranter i Sverige generellt uppvisar en högre grad av religiositet. Dock verkar religiositet generellt minska över tid samt privatiseras i allt större utsträckning. Det återfinns även ett flertal variationer i förändringarna i religiositet bland migranter i Sverige, vilka beror på vilken religion man tillhör, om man är religiöst aktiv, vilket land, eller stad i detta land, man kommer ifrån, hur länge man varit i Sverige, vilken relation man har till det tidigare hemlandet, relationen man har till andra religiösa minoriteter, andra identitetsfaktorer, så som språk och etnicitet, yrkesmässiga och sociala tillhörigheter, storleken och strukturen på och den sociala kontrollen inom den religiösa grupp man tillhör samt giftemålsmönster. Detta är inget som skiljer sig i någon större utsträckning från vad som sker vid migration till andra länder i Europa, USA eller Kanada (Beckford 2016; Kivisto 2014; Elgvin & Tronstad 2013; Jacob & Kalter 2013; Breton 2012; Rex 1988; Williams 1988). När

²⁷ Resultaten bygger på en klassrumsenkät från år 2003 som ungdomar i årkurs åtta och nio i grundskolan och årskurs ett, två och tre i gymnasiet svarade på.

²⁸ Värt att notera att intolerans mot muslimska migranter inte skiljer sig från intoleransen mot migranter generellt.

det gäller förändringar i religiositet i samband med migration behöver vi dock ha i åtanke att en människas religiositet över tid kan komma att ändras även om migration inte föreligger (Nordin 2004).

Sedan kan vi se förändringar i religiositet som beror på konversion och apostasi (det vill säga att man lämnar en religiös grupp). Att konversion påverkar den person som konverterar är helt självklart, men dessa förändrings- och förhandlingsprocesser kan se olika ut, vilket kapitlet visar. Studier från Danmark visar att konversion till islam bland danskar inte betyder ett totalt brott med den tidigare tillhörigheten, till exempel så fortsätter nästan hälften av dessa att ha kvar sitt medlemskap i Dansk folkekirke och deras nya muslimska namn registreras sällan. Det handlar snarare om långsamma kontinuerliga förändringar, men även om stabilitet och kontinuitet. De identitetsförändringar som dessa genomgår hör dessutom inte endast samman med religiösa förändringar, utan inkluderar även politiska, etniska och genusrelaterade förändringar hos personerna (Jensen & Østergaard 2007; se även Jensen 2006). Dessutom kommer religiösa konverteringar att ha ett inflytande på hur olika religionstillhörigheter uppfattas i det danska majoritetssamhället (Jensen & Østergaard 2007; Mogensen & Damsager 2007). Danskars konvertering till dessa visar att "integration er en gensidig proces, der inspererer til opkomsten af nye kulturelle identiteter" (Jensen & Østergaard 2007, sid. 193) och förändrar därmed även majoritetssamhället. Om människor ändrar sin religiösa tillhörighet, till exempel migranter till en majoritetskyrka och icke-migranter till islam, buddhism eller hinduism, är det då över tid rimligt att konstruera en nationell dansk, eller för den delen svensk, identitet som innebär tillhörighet till en majoritetskyrka? För att kunna besvara den frågan är det inte endast ett alltmer religiöst pluralistiskt samhälle som påverkar, utan också relationen mellan migranter och icke-migranter och religiös tillhörighet (Mogensen & Damsager 2007).

Forskning från andra länder, främst USA, har visat att religionen kan ha en stärkande, stöttande och integrerande funktion för migranter genom att vara en stabil gruppstillhörighet samt vara meningsskapande. Den religiösa tillhörigheten skapar ett sammanhang för upprätthållandet av religiösa normer, vilka stärker dessa personer och erbjuder "moraliska kompasser" och blir en grund för självuppfattningen. Denna forskning visar även på de religiösa organisationernas för migranterna viktiga sociala funktioner (Beckford 2016; Kivisto 2014; Connor 2014; Hirschman 2004; Herberg 1960; Thomas & Znaniecki 1996 (1918–1920); Du Bois, 1903). Detta samtidigt som mer statistiskt baserade studier visar på en generell nedgång i religiositet bland migranter (Mol 1978; Crockett & Voas 2006; Van Tubergen 2013; Fleischmann &

Phalet 2012). Att religiositeten har liknande funktioner för religiösa migranter i Sverige är också tydligt och ett flertal exempel på det har visats i denna del.

De förändringar i religiös tillhörighet, både genom att vara kvar, byta eller lämna, som sker bland migranter är mer eller mindre tydligt förhandlade. Det som dock visat sig är att dessa sker mot fonden av Sverige som ett sekulariserat land, där det till och med kan upplevas finnas en direkt kritik mot ens religiositet. Migranter i Sverige upplever dock både ett minskat och ökat förhandlingsutrymme när det gäller dessa förändringar i religiositet, men att dessa ofta får "mejslas fram". Det är inte heller bara samhället i stort som dessa förändringar och förhandlingar behöver relateras till, utan även den egna familjen, den etniska tillhörigheten och skolan när det gäller ungdomar. De relateras även till den religion det gäller och till det land från vilken man själv eller ens föräldrar kommer. Inte heller detta är något som skiljer migration till Sverige från migration till andra länder i Europa, USA och Kanada.

Det som vi däremot kan säga mycket lite om är hur religiositeten hos de i Sverige som inte migrerat förändras som en följd av migration till Sverige och därmed också skulle innebära förändringar av religionen i samhället. På ett fåtal områden finns viss kunskap om hur migration och religion relaterar till integration, men dessa bygger på avgränsade mindre grupper. Det innebär att vi på en individnivå kan påvisa vissa samband mellan migration, religion och integration.

3. De religiösa samfunden: ett förändrat religiöst landskap

I denna del går vi över från individer till grupper, det vill säga till de religiösa samfunden, för att förstå förhållandet mellan migration, religion och integration. Först kommer forskning om hur samfundsstrukturen förändrats som en följd av migration att presenteras. Därefter presenteras forskning om hur religiösa samfund förändras som en följd av migration. Avslutningsvis presenteras forskning om vilka samhällsengagemang som kan finnas hos religiösa samfund som nyligen etablerats i Sverige. Där så är möjligt kommer detta även att relateras till integration.

3.1 En förändrad samfundsstruktur

Som en följd av migration har det också skett förändringar i de religiösa samfunden i Sverige. Dessa förändringar sker som en direkt följd av att migranter blir medlemmar i religiösa samfund och att samfunden därmed växer. Det sker även genom att religiösa samfund bildas i Sverige som en följd av att migranter önskar dessa. Andra förändringar är att samfundens traditioner, praktiker och ledarskap kan komma att ändras som en följd av nya tillhöriga. Genom att det etableras fler samfund i Sverige förändras också den övergripande samfundsbilden. Även om Svenska kyrkan, med en lång historia i landet, är det absolut största samfundet i Sverige, finns det som följd av migration fler olika religiösa samfund som denna behöver förhålla sig till. De mer nyetablerade samfunden behöver även de förhålla sig till varandra. Övergripande har de religiösa samfunden i Sverige blivit fler som en följd av migration men, med sina över fem miljoner medlemmar, är Svenska kyrkan fortfarande det helt dominerande samfundet. Svenska kyrkan är också det religiösa samfund i Sverige som har högst antal, ca 230 000, migranter bland sina medlemmar (Nordin 2016). I övrigt är de religiösa samfunden i Sverige förhållandevis små (se tabell 1). Några av dessa har fått färre medlemmar under senare tid. Det gäller till exempel för frikyrkorna, som trots en viss ökning av medlemsantalet som en följd av migration (främst när det gäller internationella pingstförsamlingar i storstäder), under en lång tid totalt minskat sitt medlemsantal. Andra samfund har under de senaste decennierna istället tydligt vuxit och i dessa fall beror det nästan uteslutande på migration

till Sverige. Det gäller till exempel för Katolska kyrkan, de ortodoxa kyrkorna och de muslimska samfundet, där ca 60 procent av de tillhöriga är migranter (Wilander & Stockman 2020).

Tabell 1. Tillhöriga till olika samfund i Sverige

Trossamfund	Tillhöriga i procent av befolkningen			Antal tillhöriga
	2000	2010	2020	2020
Svenska kyrkan	83	70	55	5 728 748
Mindre protestantiska (14 kyrkor) trossamfund	4	2	2,4	246 743
Ortodoxa och österländska kyrkors samarbetsråd (19 kyrkor)	1,1	1,3	1,4	149 364
Romersk-Katolska kyrkan	1,7	1,0	1,2	125 287
Pingströrelsen	1,5	1,2	1,1	114 953
Islamiska samarbetsrådet (7 organisationer)	1,1	1,2	2,3	241 933
Jehovas Vittnen	---	0,3	0,2	22 199
Mandeiska Sabeiska samfundet	---	---	0,1	13 012
Sveriges buddhistiska samarbetsråd	---	0,1	0,1	12 328
Jesu Kristi kyrka av sista dagars heliga (Mormonkyrkan)	---	---	0,1	9 649 (år 2021)
Judiska församlingar	0,1	0,1	0,1	8 148
Alevitiska riksförbundet	---	---	0,04	4 565
Summa tillhöriga	93	77	64	6 676 929
Ej tillhöriga någon av ovanstående	7	23	36	3 723 071
Total befolkning	8,9 milj.	9,4 milj.	10,4 milj.	10,4 milj.
Andel av befolkningen med utländsk bakgrund	14,5	19,0	25,5	-

Källa: Pettersson & Leis-Peters, 2022, sid. 51.²⁹

Förändringarna visar sig även i ett ökat utbud av religiösa sammankomster i Sverige. Från Sverigeräkningen, då utbudet av och deltagande i religiösa

²⁹ Som nämndes i det förra kapitlet är det svårt i Sverige att få fram några exakta uppgifter på religiös tillhörighet. Siffrorna i tabellen bygger på medlemskap för Svenska kyrkan och Jesu Kristi Kyrka av Sista Dagars Heliga, samt "betjänade" för övriga trossamfund enligt statistik från Myndigheten för stöd till trossamfund (SST). Med betjäнад avses medlemmar samt övriga som av samfundet och SST uppskattas ta del av samfundens religiösa sammankomster.

sammankomster Sverige räknades under en helg i september 1999, framkom att Katolska kyrkan under denna helg erbjöd 699 sammankomster och de muslimska samfund 581. Utbudet för ortodoxa och österländska var 262 och de buddhistiska, sikhiska och hinduiska erbjöd sammantaget 92 sammankomster. Dessa sammankomster låg dessutom utspridda över helgens alla tre dagar, vilket innebar att samfundet erbjöd ett varierat utbud av sammankomster och inte endast en "huvudgudstjänst" en av dagarna. De muslimska församlingarna erbjöd till exempel fler sammankomster på söndag än på fredag och Katolska kyrkan hade nästan lika många sammankomster på lördag som på söndag. Sammankomster på till exempel lördagar för de muslimska och kristna migrantsamfund utgjordes av barn- och ungdomsträffar, vigslar, begravningar, andakt och bön (Alwall 2001). Även om Sverigeräkningen genomfördes 1999, för över 20 år sedan, är den viktig att beakta, särskilt eftersom ingen liknande studie har gjorts sedan dess.

Värt att nämna här är att religiös organisering kan ske på olika sätt och organisationerna kan ha olika juridisk status. Det kan handla om allt, från grupper av människor som regelbundet träffas hemma hos varandra för religiös andakt till det som juridiskt har godkänts som ett trossamfund och därmed uppfyller vissa kriterier. Däremellan finner vi religiösa grupper som är registrerade som ideella föreningar eller som är etablerade och erbjuder regelbundna sammankomster öppna för många utan att vara registrerade som en organisation. Ett exempel på detta är att det i Sverige år 2017 fanns 144 muslimska församlingar tillhöriga muslimska samfund registrerade som trossamfund, men över 700 ideella föreningar som i sitt namn inkluderade islam eller muslimer (Sorgenfrei 2018, sid. 223).

3.2 Om samfundens etablering

När det gäller etableringen av, för Sverige, nya samfund är det processer som är mycket komplexa, där ett flertal olika faktorer kopplade till såväl religiösa, ekonomiska, juridiska, politiska som personliga sfärer involveras. De kan därmed många gånger även uppfattas som problematiska.³⁰ Samfundet kan till exempel, trots den svenska religionsfrihetslagstiftningen, uppleva svårigheter när det gäller att organisera sig, inrätta gudstjänstlokaler eller att

³⁰ När det gäller forskning om hur religiösa samfund har etablerats i Sverige som en följd av migration till Sverige är det ett område där det finns mycket lite forskning gjord och för det mesta har fokus varit på islam. De studier som finns görs ofta utifrån hur det ser ut för tillfället med vissa tillbakablickar. Eftersom dessa samfund och församlingar ofta är instabila riskerar informationen om samfundet och församlingarna snabbt att bli inaktuell. Fördjupande studier om migrantsamfund i Sverige som täcker in alla församlingar och deras verksamheter eller som över tid följt och analyserat ett migrantsamfund eller migrantförsamling är mycket sällsynta.

skapa övriga möjligheter för de tillhörigas religionsutövning.³¹ Något som kan förklaras av att vara en minoritet i landet, men även av att vara nya i landet (Alwall 1998).³² Andra förklaringar till upplevda svårigheter är brist på pengar, svårigheter att få kontakt med presumtiva medlemmar, och att inte få stöd och hjälp i sitt arbete från kommunerna och migrationsmyndigheter, t.ex. dåvarande Statens invandrarverk och Svenska kyrkans invandrarnämnd. För kristna samfund kunde svårigheterna tidigare även bero på att deras presumtiva medlemmar av misstag skrevs in som medlemmar i Svenska kyrkan (Ejerfeldt 1984; se även Emanuelsson 2015 om Katolska kyrkan).³³

Ett område som kan upplevas som särskilt svårt under dessa etableringsprocesser är användandet eller konstruktionen av byggnader för religiös praktik. Tidigt i migrationsprocesserna, och om migrationen dessutom planeras att vara tillfällig, kan en lösning vara att inte genomföra någon religiös praktik tillsammans med andra. Med tiden kommer dock sammanhang för gemensam religiös praktik att vara önskvärda och till detta hör att ha tillgång till lokaler för utövandet. De syrisk-ortodoxt kristna som kom till Södertälje i slutet av 1960-talet började med att låna eller hyra kyrkor från Svenska kyrkan, men 1981 påbörjades byggandet av en stor specialbyggd kyrka, vilken invigdes 1983. Denna kom att bli den första syriska-ortodoxa kyrkan i Europa och rymde i nästan 1000 personer. Arkitekten som anlätades för detta arbete var från ett svenskt arkitektkontor och hade ingen närmare kännedom om syriska-ortodoxa traditioner och från utsidan fanns det från början få tecken på att detta ens var en kyrka. Två år efter invigningen ansökte församlingen om tillstånd att bygga ett klocktorn som skulle kunna användas dagtid. Reaktionerna på denna ansökan var på många sätt negativa och liknade dem från moskébyggen i Europa, men klocktornet kom till slut att byggas (Mack 2017).

Den kyrka som tidigare hade lånats av Svenska kyrkan köptes efter en tid av församlingen i Södertälje och den besöks nu främst av de äldre i församlingen eftersom den ligger nära där de bor, vilket den nyare platsbyggda stora kyrkan inte gör (Mack 2017). År 2020, nästan fyrtio år efter den första specialbyggda kyrkan, äger Syrisk-ortodoxa kyrkan i Södertälje fyra kyrkor, två platsbyggda och två rekonstruerade kyrkor. I Sverige finns det totalt 13 platsbyggda och

³¹ Sverige fick först år 1951 en religionsfrihetslagstiftning som innebar rätt både till och från religion (SFS 1951:680). Den lagen är numera ersatt av Europakonventionen om mänskliga rättigheter och grundläggande friheter (SFS 1994:1219).

³² I denna studie studeras bildandet och upprätthållandet av tre muslimska församlingar; en i Trollhättan, en i Västerås och en i Malmö.

³³ Studien (Ejerfeldt 1984) bygger på enkätsvar från företrädare för katolska och ortodoxa kyrkor i Sverige, med fokus på hur dessa uppfattat sina möjligheter och svårigheter att vara verksamma i Sverige.

cirka 15 rekonstruerade syrisk ortodoxa kyrkor (Nordin 2022). Denna etableringsprocess för byggnader för religiös praktik som skett inom den syrisk-ortodoxa kyrkan i Södertälje liknar den som också andra religiösa samfund, vilka etablerats i Sverige som en följd av migration, har genomgått (se för moskéer: Gardell 2018; Lindahl & Plank 2018; Eriksson & Moza 2009; Vikström 2006; Karlsson 1999; Karlsson & Svanberg 1995; Kuusela 1993; Sander 1991, för buddistiska tempel: Plank 2016 och för den mångreligiösa byggnaden i Fisksätra: Liljestränd 2018).

En annan utmaning som samfund med en stor andel migranter bland sina medlemmar ställs inför är vilket språk som ska vara samfundets. Detta gäller för religiösa samfund som etableras i Sverige som en följd av migration, men även för etablerade samfund vars medlemssammansättning blir mer diversifierad som en följd av fler migranter bland medlemmarna. Vad som då kan ske är att det inom samfunden bildas församlingar eller grupper utifrån de tillhörigas etniska eller språkliga bakgrund. Dessa församlingar eller grupper innebär visserligen en möjlighet för de tillhöriga att få ta del av de religiösa sammankomsterna på modersmålet och att få samlas i mindre grupper med människor med liknande bakgrund, men de innebär även uppdelningar av samfunden eller församlingarna. Dessutom innebär de splittringar mellan generationer, där andra och tredje generationens migranter inte längre fullt ut förstår gudtjänstspråket och inte heller upplever samma tillhörighet till gruppen. Språkgrupper inom samfund och församlingar kan därmed både fungera som integrerande – migranterna får ett tydligt och betydelsefullt sammanhang och en tillhörighet med andra – men samtidigt innebära avstånd till samfundet de tillhör, mellan generationer och till samhället i stort, som inte är präglad av människors religiösa tillhörigheter (Nordin 2007).

Katolska kyrkan i Sverige är ett samfund som på ett genomgripande sätt förändrats som en följd av migration och behövt förhålla sig till olika etniska och språkliga grupper inom denna och där man etablerat så kallade nationella missioner. Denna process har dock inte varit helt enkel och i slutet av 1900-talet uppfattades kyrkan ha förändrats till att vara en kyrka med en multikulturell ledning och ett multikulturellt medlemskap, men fortfarande utan multikulturell vision (Gärde 1999).

En viktig faktor för samfunds etablering är hur de kan nå ut till de tillhöriga, vilket vi såg ovan kunde uppfattas som problematiskt. Ett sätt att göra så är att ge ut olika former av tidskrifter i vilka samfundets tro, traditioner och religiösa praktik lyfts fram. En sådan tidskrift som etablerades på 1980-talet i Sverige är den islamiska väckelse-tidskriften *Saalam* som började publiceras

1986 på initiativ av två kvinnliga konvertiter och skrevs på svenska.³⁴ Även om tidskriften fungerade som sammanhållande för de personer som medverkade i och läste denna, är det viktigt att vara medveten om att det sätt som islam framställs på i tidskriften inte kan ses som någon form av "svensk islam", det vill säga en form av försvenskad islam. Framställningen härrör istället tydligt från en global, men inom-muslimsk diskurs. Denna diskurs förhålls i tidskriften emellertid till samtida samhällsförändringar i Sverige, så som individualisering och privatisering (Otterbeck 2000b). Även i tidskriften *Judisk krönika* som vände sig till judar i Sverige, kan vi se hur den judiska identiteten förhålls till det svenska samhället. I denna framhölls hur de svenska judarna skulle sträva efter att både vara inkluderade i samhället i stort, bland annat genom en förväntan på att vara goda svenska medborgare i folkhemmet och att vara avskiljande, bland annat genom det unika i att vara judar (Sjögren 2001). Swedish United Da'wah Centers hemsida, vilken vänder sig till muslimer i Sverige, visar hur dessa förväntas vara en del av Sverige genom att bedriva muslimsk mission i landet. Däremot så tar hemsidan inte i någon större utsträckning upp salafitiska traditioner (Olsson 2014).

Vad vi kan se är att etableringen av för Sverige nya samfund innebär komplexa och många gånger svåra processer. Det kan gälla själva organiseringen, att inrätta eller bygga lokaler för religiösa och andra sammankomster, brist på såväl ekonomiska som personella resurser, att komma i och hålla kontakt med presumtiva medlemmar, brist på stöd från resten av samhället, och vilket språk som ska vara samfundets. Ett par förklaringar till att dessa processer blir komplicerade är att samfunden ofta är nya i Sverige och att de alltid är minoritetssamfund.

3.3 Samfundens relation till omvärlden

Hur förhåller sig då de religiösa samfund som kommit att etableras i Sverige som en följd av migration till andra samfund och till samhället i övrigt? När det gäller de muslimska församlingarna i Sverige har dessa generellt en stor social verksamhet. En övervägande del av dessa, uppemot 90 procent, uppgav i början av 2010-talet att de erbjöd aktiviteter för barn och unga och en majoritet hade medlingsprogram i fall av konflikter i familjen. Närmare hälften erbjöd besökstjänster på sjukhus, var fjärde besökte fängelser och en av tio erbjöd hjälp till missbrukare (Borell & Gerdner 2011). Det sociala

³⁴ Den kom ut varannan månad och vände sig till en stor läsekrets av främst muslimer i Sverige. Tidskriften innehöll dikter, visdomsord, hadith- och korancitatnyhetsartiklar och fredagstal, men även nyhetsartiklar och meddelanden. Åtta år efter första publiceringen trycktes varje nummer i ca 1200 exemplar och var då den enda muslimska tidskriften som gavs ut regelbundet i Sverige.

engagemanget hos de muslimska församlingarna visade sig vara mer utbrett i mindre orter med hög arbetslöshet. Det sociala engagemanget ledde i sin tur till samarbete med andra aktörer och därmed till ett större nätverk i samhället i stort. Bland de muslimska organisationer som utförde mest ideellt arbete fanns också, inte så förvånande, störst intresse av att samarbeta med olika myndigheter. Bland dessa var det också flest som uppgav att de hade positiva erfarenheter av samarbete med det omgivande samhället (Borell & Gerdner 2013, 2011; Borell m.fl. 2011).³⁵

En faktor som har betydelse för hur samfund etableras i Sverige hör samman med samfundens teologiska grundsyn och hur denna relateras till den omvärld där de nu befinner sig. Bland karismatiska afrikanska kyrkor i Sverige visar det sig bland annat i hur synen på andlighet påverkar etableringen.³⁶ Dessa kyrkors förståelse av det svenska samhället, vilket även inkluderar andra kyrkor, så som Svenska kyrkan, är att dessa inte längre är andliga och är därmed svåra att nå ut till. Istället skapas och upprätthålls ett särskiljande mellan de egna religiösa samfunden och det övriga samhället, "mellan dem som anser sig vara andligt rika, trots materiellt armod, och de som är materiellt välbeställda men andligt försvagade" (Kubai 2015, sid. 311). Den karismatiska andligheten som dessa kyrkor betonar får därmed olika integrerande funktioner. Den ena är att de skapar en gemenskap inom gruppen och upprätthåller därmed en stabil identitet som underlättar integration. Samtidigt kan betoningen av den spirituella särarten från andra kristna samfund, och ibland även från andra karismatiska sådana, vara hindrande för integration (Kubai 2015, 2014a, 2014b; se även Aronson 2016 och Tholvsen 2016).³⁷

Vi kan alltså konstatera att samfund i Sverige kan ha en integrerande funktion genom att erbjuda mycket socialt arbete och samarbete med andra organisationer och skapar starka tillhörigheter. Men att det kan finnas en upplevd diskrepans mellan hur samfunden önskar att samhället ska se ut i religiöst avseende och hur det är, vilket kan verka hindrande för integration.

³⁵ Resultaten som redovisas bygger på en studie om muslimska organisationers sociala ideella arbete i Sverige vilken utgick från den totala populationen av muslimska aktiva församlingar i Sverige i början av 2010-talet. Av 147 församlingar besvarade 105 enkäten om frågor främst gällande deras sociala arbete.

³⁶ Med karismatiska afrikanska kyrkor avses främst pingstkyrkor, men även andra kyrkor med liknande karaktär, med ursprung i Afrika.

³⁷ Resultaten bygger på en studie under åren 2008 till 2012, bland 27 olika samfund, församlingar och grupper samt olika projekt och andra arrangemang som involverade kristna afrikanska migranter på ett eller annat sätt.

3.4 De etablerade protestantiska samfunden och migration

Av vikt ur ett samfundsperspektiv är även att ha kunskap om hur de sedan länge mer etablerade samfunden förändrats och förhåller sig till de religiösa förändringar som sker i Sverige som en följd av migration. Bland de etablerade protestantiska samfunden finns det till exempel olika motiv till och mål för de verksamheter som de bedriver bland migranter. En betydelsefull faktor i motiven för, och målen med verksamheterna är, hur kyrkorna förhåller sig till diakoni i relation till mission. Det finns stora skillnader både mellan dessa kyrkor, men även inom dem, i om verksamheten ska ske utifrån idén om att hjälpa, dvs. diakoni, eller idén om att inkludera, det vill säga mission. Det finns bland de protestantiska kyrkorna tre olika övergripande förhållningssätt i hur de förhåller sig till migranter. Det ena är en "exklusivistisk" hållning, där fokus ligger på mission och evangelisation. Den andra är mer holistisk och innebär att missionen finns i det diakonala och sociala arbetet. Den tredje hållningen är den dialogiska, vilken präglas av dialog och samarbete för att bland annat kunna uppnå inkludering och social sammanhållning (Stoor 2002).³⁸

De religiösa förändringar som skett inom Svenska kyrkan som en följd av migration är komplicerade. Som en följd av detta har det inom Svenska kyrkan sedan början av 2000-talet funnits ett nätverk, *Framtiden bor hos oss*. I det ingår församlingar som finns i områden där de utgör en religiös minoritet bland andra religiösa samfund.³⁹ Även om detta är församlingar med relativt få medlemmar, bedrivs bland dessa mycket diakonalt och interreligiöst arbete. Det är av vikt att förstå det som händer i dessa församlingar eftersom det troligtvis kommer att vara processer som även andra församlingar inom Svenska kyrkan med tiden kommer att gå igenom (Helgesson Kjellin 2016).

För Svenska kyrkans del innebär en minoritetssituation att de behöver ta ställning till vilka som kan räknas som tillhöriga i församlingarna. Är det endast de som bor inom församlingens upptagningsområde eller är det alla som besöker kyrkorna och tar del av deras verksamhet kanske på väg till eller från jobbet eller som tillhöriga i andra samfund? Skulle Svenska kyrkan kunna ha medlemmar som inte är folkbokförda i landet? De behöver även ta ställning till hur kyrkan kan vara en inkluderande kyrka bland andra kyrkor. En

³⁸ Studien gjordes utifrån 18 olika protestantiska kyrkor och organisationer i Sverige.

³⁹ Församlingarna i nätverket återfinns i bland annat i Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping, Linköping, Södertälje och Trollhättan. Syftet med nätverket är främst att lära av varandra och tillsammans reflektera över vad denna situation innebär för deras församlingsarbete.

kyrkoherde i en av dessa församlingar uttrycker det så här: "det här är ju ingen säker position, det är att vara ute på ett gungfly", men att det inte handlar om att släppa allt, utan att vara tydlig med vad öppenheten innebär och var man själv står i den (Helgesson Kjellin 2016, sid. 256; se även Hellqvist & Sandberg 2016 och Svalfors & Bäckström 2015 om trossamfunds sociala arbete (vilket bland annat inkluderar flyktingarbete), samt Solinger 2015 om pingstförsamlingars arbete med migranter. Se även Rudberg 2008 om en historisk (år 1938–1940) judisk parallell).

3.5 Summering och reflektion

Vad vi ser när vi utifrån ett samfundsperspektiv lyfter fram förändringar som en följd av migration, är en ökad variation, ett ökat antal samfund, ett ökat antal tillhöriga till olika religiösa samfund, ett breddat utbud av religiösa sammankomster och en ökad variation av byggnader för religiös praktik. Etableringen av samfund i Sverige innehåller, trots den svenska religionsfrihetslagstiftningen, utmaningar när det gäller att organisera sig, skapa möjligheter för religiös praktik, så som byggandet av lokaler för religiösa sammankomster, att nå ut till presumtiva medlemmar, språkanvändningen vid sammankomster och etniska samt nationella variationer inom samfunden. Förklaringarna till detta kan vara att samfunden är minoritetssamfund, att de tillbringat kort tid i landet, ekonomiska tillkortakommanden, brist på stöd från olika myndigheter, den stora variation bland de tillhöriga som kan finnas inom samfunden och den egna teologiska grundförståelsen i relation till andra samfund eller till samhället stort. Trots detta är dessa samfund ofta väl etablerade och utför inte bara religiösa uppdrag, utan även sociala sådana. De samverkar även med andra samfund och samhället i övrigt. Detta ligger i linje med vad som sker när det gäller samfunds etableringar i andra länder (Ebaugh 2010; Warner & Wittner 1998; Williams 1988; Glazer & Moynihan 1963; Stephenson 1932; Niebuhr 1929; Harkness 1921; Thomas & Znaniecki 1996 (1918–1920); Du Bois 1903).

Från internationella studier vet vi även att dessa nyetablerade samfund ofta förändras på ett flertal sätt. Det kan vara att de antar en mer protestantisk kristen församlingsform i både organisationsstruktur och ritual, att de i mötet med olika sub-traditioner och olika etniska grupper återvänder till de mer ursprungliga teologiska grunderna och att de strävar efter att nå bortom traditionella etniska och religiösa gränser för att kunna vara inkluderande (Ebaugh 2010; Warner & Wittner 1998). Om så är fallet i Sverige har vi dock ingen kunskap om eftersom det är ett område där det finns mycket lite forskning gjord och för det mesta har fokus varit på islam. De studier som finns görs ofta utifrån hur det ser ut för tillfället med vissa tillbakablickar.

Eftersom dessa samfund och församlingar ofta är instabila riskerar informationen om samfunden och församlingar snabbt bli inaktuell. Fördjupande studier om migrantsamfund i Sverige som täcker in alla församlingar och deras verksamheter eller som över tid följt och analyserat ett migrantsamfund eller migrantförsamling är mycket sällsynta.

Vi vet inte heller mycket om de förändringar som sker inom samfunden under etableringsfasen. Vad sker till exempel med de religiösa traditionerna, ritualerna och andra praktiker inom samfunden? Hur förhandlas och förändras dessa? Jag skulle här vilja lyfta fram ett intressant exempel från Danmark som mycket väl skulle kunna gälla även för Sverige. Bland kristna från Mellanöstern finns det en strävan efter att anpassa de byggnader för religiös praktik som dessa behöver låna till att efterlikna de som finns i Mellanöstern. Detta eftersom de vill att den religiösa praktiken ska likna den i ursprungsländerna och därmed skapa en känsla av hemlandet. För att fira gudstjänst i lånade kyrkor måste församlingarna därför varje vecka förvandla en protestantisk miljö till en orientalisk-ortodox. Det som här sker är alltså både en anpassning av det lånade rummet och ett bevarande av det ursprungliga. Gudstjänsterna fungerar därför inte bara som praktiker för att komma nära Gud, utan också som ett sätt att komma nära de andra i den religiösa diasporagruppen och att komma nära det ursprungliga "hemlandet". Genom deltagandet i gudstjänster *som om* de var i deras tidigare hemländer, kan de samtidigt befinna sig både det nya hemlandet och det tidigare (Sparre & Galal 2018).

Även de etablerade samfunden i Sverige ställs inför olika utmaningar i samband med ett mer varierat religiöst landskap som en följd av migration, vilka de hanterar på ett flertal olika sätt. Sammantaget kan vi alltså se processer av integration som inkluderar både de samfund som etableras och de som redan finns etablerade, i något som migrationsforskaren Hans Mol beskriver som "den sammantagna processen av ömsesidig anpassning mellan migranter och det absorberande samhället"⁴⁰ (Mol 1961, sid. 4; se även Mol 1970, 1959). Det vi inte har kunskap om när det gäller situationen i Sverige är hur samhället i stort förändras och förhålls till de religiösa förändringarna.

3.6 Post scriptum: Allmänt om religiösa samfund och migration till Sverige

För den som vill veta mer om de samfund i Sverige som etablerats som en följd av migration eller har en stor andel migranter bland sina medlemmar

⁴⁰ Översatt från: "the total process of mutual adjustment between migrants and the absorbing society".

finns ett flertal översiktliga publikationer att tillgå. Dessa tar upp religion eller den inriktning av religionen det gäller och beskriver denna religionshistoriskt. De innehåller oftast även en beskrivning av var och hur denna religiösa tradition finns organiserad och representerad i Sverige i dåtid och nutid. I vissa fall ingår även en framställning av hur det kan vara att tillhöra denna religion/religiösa inriktning i Sverige och vilka förändringar som skett i denna religiösa tradition under tiden i Sverige. Bland dessa finns ett flertal publikationer som Myndigheten för stöd till trossamfund (SST) tagit fram om exempelvis islam i allmänhet, shiamuslimer, sufism, om religiösa minoriteter från Mellanöstern, buddhism, hinduism, judar, mandéer och ortodoxa och österländska kyrkor i Sverige, men även ett flertal andra publikationer om dessa samfund förekommer (se t.ex. Hadžibulić 2021; Sorgenfrei 2018, 2017, Sorgenfrei, Larsson & Stockman 2017; Nordin 2016; Larsson, & Thurfjell 2013; Plank 2016, 2010; Andersson & Sander 2015; Arentzen 2015; Fredriksson 2013; Lindgren 2013; Myrvold 2011; Rosén-Hockersmith 2011; Ouis & Roald 2003; Stenberg 1999; Svanberg & Westerlund 1999; Sabina Glück, Neuman & Stare 1997; Hallonsten 1992; Hultberg 1972).

Ett exempel på en sådan publikation är rapporten som Rickard Lagerwall och Leif Stenbeck skrev 2016 i vilken de kartlägger samtliga muslimska samfund och församlingar i Malmö och Lund (Lagerwall & Stenbeck 2016). Bland övriga studier av islam i Sverige, vilka bland annat inkluderar organisering av samfund och församlingar i Sverige, kan nämnas *Swedish Puritan Salafism – a Swedish case study* (Olsson 2019), *Islam i Sverige. De första 1300 åren* (Sorgenfrei 2018 kap 4, 5 och 10) och *Muslims in Western Europe* (Nielsen & Otterbeck 2016, kap 10). När det gäller de kristna kyrkotraditionerna finns det betydligt färre studier, men ett par av dessa är Sabina Hadžibulić studie om Serbisk-ortodoxa kyrkan i Sverige (Hadžibulić 2021) och Tomas Arentzens rapport *Ortodoxa och österländska kyrkor i Sverige*, i vilken samtliga dessa traditioner i Sverige presenteras (Arentzen 2015).

Även den europeiska forskningen om religion och migration visar på liknande mönster från 1980-talet och framåt. Nästan all den forskningen fokuserar på islam och muslimska migranter och är till att börja med främst beskrivande (t.ex. Nielsen 1998; Vertovec & Rogers 1998; Nonneman 1997; Vertovec & Peach 1997; Geaves 1996; Schiffauer 1991; Shadid & Koningsveld 1991). I en artikel från 2002 uppskattas att mer än tusen publikationer om muslimer i samtida Europa skrevs innan 2000-talets början, och en stor majoritet av dessa är från 1990-talet (Buijs & Rath 2002, sid. 5).

4. En ökande religiös mångfald: religion i det offentliga

Det avslutande perspektivet för att visa på sambanden mellan migration, religion och, där det är möjligt, integration, är att utgå från samhället och se hur migration kan leda till religiösa förändringar inom det offentliga samhället. Att fler religiösa samfund etableras i Sverige och att fler religiösa tillhörigheter finns representerade bland människor i landet som en följd av migration, har till viss del lett till ett mer religiöst pluralistiskt samhälle. Det har inneburit vissa förändringar inom olika samhällsinstitutioner, så som utbildningssektorn, hälsovården, kriminalvården, militären och begravningsväsendet. Detta kommer att vara i fokus i denna avslutande del där även förändringar inom staten, politiken, juridiken, medier och religionsdialog kommer att tas upp.

4.1 Religiös pluralitet och utbildningsväsendet

Skolan är ett område där en ökad religiös pluralitet inneburit förändringar på ett flertal olika sätt. Det kan handla om hur elever och lärare förhåller sig till en religiös pluralitet, men det kan även handla om situationer elever emellan eller mellan elever och lärare eller annan personal. Det kan handla om förändringar på en skol- och utbildningsnivå, om förändringar och nya erfarenheter för elever och lärare, och annan personal och det kan vara förändringar som sker inom de olika skolämnena, så som religion, samhällskunskap eller idrott. Den religiösa pluraliteten sätter sina spår på olika sätt inom alla dessa områden. Vi vet till exempel att bland elever som är nyanlända till Sverige hade deras tro och religiösa tillhörighet inte någon större betydelse för deras vänskapsrelationer och de hade ofta ett inkluderande och öppet förhållningssätt till andra elevers religiösa tillhörigheter (Skowronski 2013). Bland elever i allmänhet framkommer att de helst inte pratar om sin eller andras religion även om de vid vissa tillfällen skulle vilja göra det. Om de gör det så sker samtalen med personer som de vet har en liknande religiös inställning, bland annat för att på så sätt kunna undvika eventuella konflikter (Jahnke 2021; se även von Brömssen 2013). Elevers religiositet påverkar också hur de uppfattar religionsundervisningen i skolan där de som är religiösa tycks vara mer positiva till ämnet. Däremot

spelar inte elevers migrationsbakgrund in när det gäller deras syn på religionsämnet (Sjöborg 2013).

Skolan kan även vara integrerande på så sätt att elever får stöd i sin religiösa tillhörighet genom att de läser vissa skolämnen för sig och andra tillsammans med barn med andra religiösa tillhörigheter eller ingen sådan. Det innebär att eleverna bekräftas i sin religiösa tillhörighet när de läser med andra som har samma tillhörighet, men kommer att inkluderas och därmed stärkas som individer eftersom de även läser tillsammans med barn med annan religiös tillhörighet eller utan religiös tillhörighet (Ricky 2012; se även Pettersson 2014; Johansson 1999). En förklaring till att en uppdelad undervisning kan stärka barn kan vara att skolundervisningen om religion i svenska skolor till stor del är präglad av en sekulär norm. I denna återfinns därmed inte den ökade religiösa pluraliteten i samhället, varken i allmänhet eller hur det kan se ut i skolor som utmärks av en religiös pluralitet (Kittelman Flensner 2015). En sekulärt präglad religionsundervisning i skolan är något som elever upplever som problematiskt och det är inte ovanligt att elever som, av sig själva eller av läraren, ses som religiösa, får utgöra representanter för religionen i skolundervisningen (Holmqvist Lid 2016).

Det är inte heller lätt att i skolan upprätthålla det religiöst pluralistiska och inkluderande och samtidigt kunna understödja det religiöst unika. Det här var något som visade sig vid bildandet av en muslimsk friskola i Jönköping i slutet av 1990-talet. Ett flertal olika parter var inblandade i detta, men hade olika inflytande och makt över dessa processer. Önskemålen om att skolan skulle upprätthålla både en likhet och en särart blev till slut oöverstigliga att tillämpa i praktiken och skolan lades ner våren 2004. En orsak till det var att utgångspunkten i detta fall kom att vara särarten, snarare än likheten (Gustafsson 2004). Hur både likhet och särart ur religiöst avseende ska kunna upprätthållas i skolan inkluderar en rad olika områden. Det kan gälla undervisningen och de olika skolämnena, så som musikundervisningen, idrottsundervisningen, och religionsundervisningen. Men det kan även inkludera skolmat, skolutflykter, kläder, ledigheter och religionsutövning på skoltid (Otterbeck, 2000a; se även: Liljefors Persson 2011; Johansson 1999; Otterbeck 1999).

Ser vi på högre utbildning och en ökad religiös pluralitet som en följd av migration finns även här ett flertal områden att beakta. En av dessa gäller utbildningen av de som ska vara ledare i de religiösa samfundet och vem som skall vara ansvarig för denna utbildning. I Sverige är det möjligt för personer som skall vara yrkesverksamma inom Svenska kyrkan att få större delen av den utbildningen tillgodosedd av universitet och högskolor i Sverige. Så är inte fallet för de flesta andra religiösa samfund i Sverige. I mitten av 00-talet

genomfördes en utredning om behovet av och möjlighet till imamutbildningar i Sverige, *Imamutbildningsutredningen* (SOU 2009:52). Vid denna tid var ca 300 imamer verksamma i Sverige och den absoluta majoriteten av dessa var män. Imamerna hade utbildats i bland annat Balkan, Turkiet och Mellanöstern; det vill säga i länder och regioner där islam är majoritetsreligion. I Sverige var dock dessa personers imamuppdrag främst något som gjordes på fritiden och deras huvudinkomster kom från andra källor. Sinsemellan hade dessa mycket olika bakgrunder när det gällde utbildning (religiös såväl som profan utbildning), nationell bakgrund, ålder och tid i Sverige. Dock hade de bristande kompetenser när det gällde svenska språket och samhällskunskap om Sverige, vilket på sikt skulle kunna innebära ett avstånd mellan imamerna och de församlingstillhöriga. Utredningen visade att bland annat detta var något som det bland imamerna fanns önskemål om att åtgärda. Att myndigheter i Sverige skulle kunna erbjuda en sådan form av utbildning sågs i utredningen som en möjlighet, men att erbjuda en teologisk imamutbildning ställde man sig avvisande till eftersom det skulle innebära en styrning av det teologiska innehållet. Det skulle innebära en myndighetsinblandning i samfundens och församlingarnas religiösa liv, vilka dessutom i Sverige har ett flertal olika muslimska traditionsbakgrunder. Det skulle även kunna leda till en särbehandling av muslimska samfund i förhållande till andra religiösa samfund där sådan utbildning inte heller erbjuds (SOU 2009:52; se även Sander 1988; SOU 2018:18, sid. 165–183).⁴¹

Ett annat exempel, från studier av religiös pluralitet inom den högre utbildningen, är etableringen och användandet av stilla rum på universitet. När det till exempel gäller det stilla rummet vid Malmö universitet, dåvarande Malmö högskola, var inrättandet av detta komplicerat och det präglades av ett flertal otydligheter. Intentionerna med rummet kom varken att sammanfalla med var rummet placerades, hur det konstruerades, med vem som skulle ha ansvar för det samt i hur det kom att användas. Rummet initierades av enskilda kristna studenter och Svenska kyrkans universitetspräster. Det konstruerades på ett sätt som underlättar delad religiös praktik, samtidigt som det enligt statuterna inte får användas för grupper om man inte ansöker om det. Det har dock mest kommit att användas för enskild muslimsk praktik (Christensen m.fl. 2019).

Vad vi kan se är med andra ord att utbildningsväsendet på olika sätt påverkas av en ökad religiös pluralitet, men att det verkar ske på olika sätt beroende på

⁴¹ Vid Kista folkhögskola började år 2016 erbjudas en muslimsk ledarskapsutbildning och Myndigheten för stöd till trossamfund (SST) erbjuder utbildningar i samhällskunskap till religiösa ledare och lekmän från alla religiösa samfund. Även vid St Ignatios högskola och folkhögskola i Södertälje erbjuds undervisning riktad till personer som vill arbeta som präster inom ortodoxa kristna kyrkotraditioner.

vilket område det gäller. För skolelever verkar inte den ökade religiösa pluraliteten ha någon större inverkan, utan är något som finns mer latent i deras liv. Inte heller undervisningen om religion inkluderar aktivt den ökade religiösa pluraliteten. Att skolmiljön inkluderar en religiös pluralitet, utan att därmed särbehandla elever, verkar vara ett efterfrågat förhållningssätt. Något som också gäller för den högre utbildning där statlig utbildning för religiösa företrädare och religiös praktik för studenter och personal på universitet och högskolor ställs inför liknande utmaningar.

4.2 Sjuk-, hälso- och fängelsevården, militären och ökad religiös mångfald⁴²

Också vård- och omsorgssektorn påverkas av ett mer religiöst pluralistiskt samhälle och även i detta fall sker förändringarna på många olika sätt.⁴³ Det gäller exempelvis en större religiös pluralitet bland patienter och omsorgstagare likväl som bland personal och anhöriga. Det gäller också om och hur religiösa behov och önskemål ska tillgodoses och vem som i så fall ska stå för denna så kallade andliga vård. Något annat som påverkas av en större religiös pluralitet är vilka representanter från olika religiösa samfund som kan få vistas på och medverka till andlig vård och om lokaler för andlig vård och religiös praktik på sjukhus eller på olika omsorgsinrättningar. Hur den numer diversifierade andliga vården ska upprätthållas innefattar också den viktiga ansvarsfrågan, vilken har kommit att innefatta statliga myndigheter (Myndigheten för stöd till trossamfund (SST)), regionala myndigheter (sjukhus och vård) och kommunala (omsorg och församlingar) verksamheter.

Vi vet att det finns en stor variation i religiösa önskemål bland patienter och omsorgstagare i dagens sjukvård och att dessa till viss del beror på migration, men även på ett förändrat förhållningssätt till religion (och vård) generellt bland människor i dagens Sverige. Att kunna tillgodose dessa varierade behov under en otydlig ansvarsfördelning innebär stort mått av uppfinningsrikedom från patienter, anhöriga, sjukvården och de religiösa församlingarna. Vissa önskemål går dock inte att uppfylla och får därmed avstås, vilket inte behöver innebära några större kontroverser. Det kan handla om att bön och nattvardsfirande inte går att genomföra, det senare ofta som en följd av brist på präster eller att präster inte hittar eller tillåts besöka patienter. Annat som

⁴² Dessa olika samhällsinstitutioner har slagits samman eftersom det inom dessa fält finns lite forskning gjord om förhållandet mellan migration och religion.

⁴³ När det gäller forskning i Sverige som berör religiös pluralitet inom sjuk- och hälsovården har mycket lite gjorts. Det finns endast ett par forskningsstudier gjorda på området (se Arousell 2019 och Nordin 2018a, 2018b; Nordin & Schölin 2011).

inte alltid kan tillgodoses är önskemål om mediciner som inte innehåller vissa produkter eller viss klädsel vid operationer. Det som avstås kan göras senare eller så tolkas det som att värnande om liv och hälsa går före religiösa läror i denna situation. Som en följd av den mångfald av religiösa behov som kan finnas hos vårdtagare förekommer det att personal försummar eller missuppfattar patienters och vårdtagares religiösa behov. Att det finns önskemål om att religion på vårdinrättningar ska inkluderas är tydligt bland människor med religiös tillhörighet. Det är dock önskvärt att detta delegeras, det vill säga att det inte ska vara personalen som möjliggör att vårdtagares religiösa behov tillgodoses, utan att de religiösa samfunden ska ha det ansvaret (Nordin 2018a, 2018b; Nordin & Schölin 2011; se även Hansson 2021).

Samtidigt är det så att om religiösa samfunds representanter får ansvar för den andliga och religiösa vården på sjukhus, kommer olika kunskapssyn på vad vård ska vara att krocka. Det är inte självklart att tolkningarna av vad som orsakat sjukdom eller andra hälsoförändringar och hur detta ska åtgärdas sammanfaller mellan den medicinska vården och den andliga och religiösa (Arousell m.fl. 2019).

Även kriminalvården ställs inför en liknande situation när det gäller religiös pluralitet som en följd av migration. Inom denna är dock hur tillämpning ska gå till mer styrd och ansvaret för att och hur den andliga och religiösa vården inom fängelser ska samordnas och utvecklas återfinns hos Sveriges kristna råd. Det ska också på varje anstalt och häkte i Sverige finnas en nämnd för andlig vård. I dessa ingår präster från Svenska kyrkan, pastorer från frikyrkorna och vid större enheter även präster från de ortodoxa kristna samfunden och de muslimska samfunden. Det kan dock vara så att det finns obalans mellan de olika religiösa samfundens representanters möjlighet att bedriva andlig vård på fängelser och att icke-kristna religioner har en mindre synlighet på svenska fängelser (Larsson 2009; se även Carlsson 2010). Det finns dock ännu ingen forskning i Sverige om hur den andliga och religiösa vården inom fängelser i Sverige har förändrats som en följd av en ökad religiös pluralitet.⁴⁴

Inte heller när det gäller Försvarsmakten i Sverige och hur den förhåller sig till religiös mångfald finns någon forskning. Det vi vet är att bland de representanter från religiösa samfund som återfinns inom militären är för närvarande samtliga representanter från Svenska kyrkan och frikyrkorna, men har i sina uppdrag ett interreligiöst åtagande (Grimell 2021, sid. 34).

⁴⁴ Värt att notera är att det i Danmark, och till viss del i Norge, genomförts ett flertal studier som har fängelsevården och en ökande religiös pluralitet inom denna i fokus (t.ex. Rasmussen 2010; Olsen 2008; Kühle & Lomholt 2006; Furseth 2001).

Inom sjuk-, hälso- och fängelsevården kan vi, från den lilla forskning som gjorts, alltså se att en ökad religiös diversifiering bland patienter/interner såväl som bland anställda och anhöriga, leder till förändringar i hur den andliga och religiösa vården kan utföras. Det skapar en oklarhet om och obalans i vem som skall stå för denna, vilket dock är mer reglerat inom fängelsevården än sjukvården. När det gäller sjukvården vet vi att det finns en stor variation gällande vilken andlig och religiös vård som önskas och en stor flexibilitet i hur detta uppfylls, men även en viss tolerans för om denna uppfylls eller inte och att det finns önskemål om att denna vård inte ges av sjukhusen eller omsorgsinrättningarna.

4.3 Begravning och ett diversifierad religiöst samhälle

Begravningsväsendet är ett område där det är tydligt att det finns en religiös pluralitet i dagens Sverige. I detta fall kan det inkludera begravningsplatserna och begravningsakten, såväl som olika begravningskick. Begravningsplatser för religiösa minoriteter har funnit i Sverige sedan 1700-talet och vissa fall har dessa etablerats innan både församlingar och byggnader för religiös praktik har etablerats. Idag finns separata begravningsplatser eller separata avdelningar på begravningsplatserna för de flesta religiösa minoriteter i Sverige.⁴⁵

Begravningsplatser kan också få funktionen av att vara en plats att samlas på för att dela en religiös tillhörighet, vilket blir av särskild betydelse vid avsaknad av en byggnad i närheten för religiös praktik (som en moské, ett tempel eller en synagoga). Framväxten av religiösa minoriteters begravnings seder och begravningsplatser i Sverige har emellertid varit, och är, komplex och inte alltid helt friktionsfri (Sorgenfrei 2021). Strävan att upprätthålla separata begravningsplatser för olika religiösa grupper kan vara ett tecken på att den religiösa delen av människors identitet får en starkare betoning i samband med begravningar och död, och att de integrationsprocesser som pågår i livet stannar av i samband med döden (Wirén 2022). Dessa gravplatser blir en form av "ankarplatser" för religiösa minoriteter i Sverige (Sorgenfrei 2021).

Begravningar kan komma att spela stor roll för hur religiös, nationell, och främst etnisk identitet kan både upprätthållas, men även vara ett tillfälle då dessa identiteter kan komma att överskridas (Sorgenfrei 2021; Reimers 1999). Det senare såg vi ett tydligt exempel på från den hindutamilska begravningen i

⁴⁵ På ett par begravningsplatser i Sverige finns även separata avdelningar för icke-religiösa.

Norge som beskrevs i kapitel 2 om religiositet (Grønseth 2018). Begravningar har därmed både en upprätthållande och stärkande funktion, men även en gränsöverskridande; där det senare implicerar olika processer av integration (Sorgenfrei 2021; Reimers 1999). Dessa integrationsprocesser inkluderar inte endast begravnings seder in i det etablerade majoritetssamhället, utan även begravnings seder mellan religiösa minoriteter, till exempel mellan olika muslimska inriktningar (Sorgenfrei 2021).

4.4 Religiös mångfald inom politik, juridik och medier

Till den offentliga delen av samhället hör även den politiska sfären vilken också står i relation till en ökad religiös pluralitet som följd av migration. En politisk förändring som följd av detta handlar om synen på mångkulturalism och sekularism, vilken på många sätt har lyfts inom svensk politik även när det gäller religion (se t.ex. Carlbom 2006, 2003; Roald 2012; Eliassi 2013; Nilsson 2020b).⁴⁶ En ökad religiös pluralitet har i den politiska sfären i Sverige under senare decennier även satt avtryck i riksdagspartiernas uttalanden och skrivelser om religion. Sverigedemokraterna har tydligt politiserat denna religiösa mångfald för att på så sätt uppnå politiskt inflytande. Bland andra partier är det bland annat mänskliga rättigheter som förs fram i debatterna för att understödja att religiös pluralitet har en politisk relevans (Lindberg 2013).

Den svenska staten har över tid förändrat sitt förhållningssätt till religiösa samfund och detta förhållningssätt har många gånger varit motsägelsefullt.⁴⁷ Religiösa minoriteter har i perioder under 1900-talet setts som en risk och i perioder som en resurs, det senare företrädesvis under 1970 och 1980-talen. Förhållningssättet till religiösa minoriteter har dock från 1950-talet och fram till nu präglats av att staten ska styra dessa och det är främst inom tre politiska fält där detta framkommer. Det är inom förhållandet mellan religion och staten, ofta i samband med det tidigare statskyrkosystemet, inom utbildningsområdet och inom integrationsområdet. Det senare är mer framträdande under 2010-talet (Lundgren 2021).

I svensk politik har det också skett en förändring av den politiska diskursen om islam och muslimer. Framställning av islam och muslimer har i

⁴⁶ För internationella publikationer inom detta fält se t.ex. Bramadat & Koenig 2009; Kaya 2009; Al-Azmeh & Fokes 2007; Cesari, 2004; Bader 2003.

⁴⁷ Med den svenska staten avses här det som kommit i uttryck i statliga utredningar, motioner bakom dessa utredningar, remissvar och propositioner som en följd av dem, samt budgetförslag och regleringsbrev i samband med implementeringen av vad som framkommit i utredningarna.

regeringsdokument, regeringsutredningar, parlamentariska debatter, lagförslag, kommittéarbeten och förslag till parlamentariska resolutioner tydligt ändrats under perioden 1975 till 2010. Under perioden 1975 till 1990 var islam och muslimer främst relaterade till praktiska frågor, så som skola och religiös slakt, men under den senare delen av perioden diskuterades detta alltmer i termer av problem och knutet till frågan om invandring. Under den senare perioden, 2001–2010, kom även frågor om islamism, islamofobi och antisemitism att ta större plats. Det går att finna fyra genomgripande diskurser om islam och muslimer i den offentliga politiken under den här perioden. Dessa är diskurser om integration, jämställdhet, säkerhet och homogenisering. Den svenska staten och de politiska partierna genom olika strategier försökt styra islam i en riktning som är måttfull, sekulariserad och liberal (Cato 2012; se även Cato 2015).

En statlig myndighet som har haft stor betydelse för utvecklingen av den religiösa pluraliteten i Sverige är Myndigheten för stöd till trossamfund (SST). Denna myndighet har sedan 2017 haft ansvaret för att fördela statliga medel till registrerade trossamfund i Sverige. Men redan från 1974 har trossamfund i Sverige haft rätt till ekonomiskt statligt stöd.⁴⁸ För att kunna ta del av dessa medel behöver trossamfunden uppfylla vissa kriterier, som att bidra till "att upprätthålla och stärka samhällets grundläggande värderingar", "vara stabilt samt ha bedrivit verksamhet i minst fem år i Sverige" och "betjäna minst 3000 personer i Sverige och bedriva verksamhet på flera platser i landet" (SFS 1999:932; SFS 1999:974).⁴⁹

I den statliga utredningen *Utredningen om översyn av statens stöd till trossamfund* framkommer att SST bland annat har haft stor betydelse för samfunden och skapat en jämlikhet mellan dessa samfund (SOU 2018:18). Dessutom framförs att den allmänna samhällsnytta som samfunden bidrar med motiverar det statliga bidraget. Grundläggande för stödet, menar utredarna, ska vara religionsfriheten, vilken är reglerad i lag i Sverige. Det innebär att bidraget främst ska skapa förutsättningar för samfunden att bedriva aktiv och långsiktig religiös verksamhet, men att det även ska ingå ett demokrati- och värderingsuppdrag för samfunden. Med grund i religionsfriheten ska därför staten värna om samfundens oberoende och bidraget bör främst fördelas som ett organisationsbidrag. En viktig slutsats i utredningen är att stödet: "har i första hand ett värde för att säkra en mänsklig

⁴⁸ Förutom till Svenska kyrkan.

⁴⁹ När det gäller ekonomiskt stöd till religiösa samfund skiljer sig Sverige från exempelvis Danmark där de religiösa samfunden (förutom Folkekirken som är statlig) likställs med föreningar eller välgörenhetsorganisationer och uppbär därmed inga statliga medel (men väl kommunala). I Norge är däremot rätten till statliga och kommunala medel till trossamfund, och även humanistförbunden, reglerat i grundlagen.

rättighet och inte främst för trossamfundens samhällsnyttiga verksamheter” och att det därmed inte är ”rimligt eller lämpligt att formulera en målsättning som gör det möjligt att följa upp stödets betydelse för den religiösa verksamheten eller att kräva att stödet ska ge några särskilda effekter i detta avseende” (SOU 2018:18, sid. 231).

Det här leder oss över till ett annat område på samhällsnivå som aktualiserats på grund av en ökad religiös pluralitet och det är inom det juridiska området. Fokus hamnar då ofta, som ovan, på religionsfrihetslagstiftningen i sig (se t.ex. Enkvist, Lokrantz & Zillén 2020; Alwall 1999; Karlsson & Svanberg 1997), samt på olika specifika religiösa praktiker som i vissa fall inte överensstämmer med annan lagstiftning. Några exempel på detta är slöja inom islam (se t.ex. Nilsson 2020a), äktenskapssyn inom islam (se t.ex. Roald 2009), religiös slakt (se t.ex. Karlsson & Svanberg 1997; Alwall 1998), samt den tidigare nämnda utbildnings- och begravningssektorn.

Även inom medier har religiös pluralitet kommit att aktualiseras och då kanske främst i relation till islam. Islam har under perioder framför allt framställs i negativa termer i svensk massmedia (Otterbeck 2015; Hvitfelt 1998). Under perioden 1990–1995 utgjorde till exempel 85 procent av nyhetsinslagen om islam av våld, vilket kan ställas i relation till att våldsinlagen i nyheterna i allmänhet under perioden utgjordes av 14 procent av all rapportering (Hvitfelt 1998). Vilka religiösa aktörer som får utrymme i svenska dagspress varierar också. På de större dagstidningarnas debattsidor var under början av 2000-talet en majoritet (60 procent) av inläggen skrivna av personer som representerade ett religiöst samfund skrivna av personer från Svenska kyrkan och frikyrkorna. 16 procent var skrivna av muslimska representanter, åtta procent av judiska och åtta procent av katolska. I stort sett inga inlägg på debattsidorna var skrivna av representanter från de kristna migrantkyrkorna eller av representanter från andra religioner än de tre nämnda (Axner 2013).⁵⁰

Sammantaget kan vi se att det även inom fältet politik, juridik och medier främst är den ökade religiösa pluraliteten, med en viss betoning på islam, som en följd av migration som påverkar dessa områden. Det har lett till en ökad, men också varierad, otydlig och i vissa fall negativ, betoning av religion inom politiken, juridiken och medier. Viktig i dessa processer är Myndigheten för stöd till trossamfund (SST), som även har en stor påverkan på vad som sker i

⁵⁰ 632 artiklar publicerade i Dagens Nyheter, Expressen och Svenska Dagbladet under perioden 2001 till 2011 ingick i studien.

de religiösa samfund som etablerats i Sverige som en följd av nutida migration.

4.5 Interreligiös organisering och interreligiöst arbete

Ett annat område där den religiösa pluraliteten blir högst påtaglig, för att inte säga är en förutsättning, är religionsdialog i form av interreligiös organisering och interreligiöst arbete.⁵¹ Detta arbete sker i Sverige inte endast mellan religiösa samfund och grupper utan även i samarbete med kommunala, regionala och statliga aktörer. Interreligiös organisering och interreligiöst arbete tydliggör hur religiösa minoriteter och samfund som ännu inte har kunnat etablerade sig i samhället har ett maktunderskott i förhållande till större etablerade samfund och till samhället i stort. Det tydliggör också komplexiteten med att inkludera många olika religiösa samfund och vem som skall representera dessa (Nordin 2020, 2017a, 2017b, 2014).

Ett exempel på det är byggandet av den interreligiösa byggnaden Guds hus i Fisksätra, vilket ska ske i jämbördigt samarbete mellan tre olika samfund, Svenska kyrkan, Katolska kyrkan och ett muslimskt samfund och bekostas genom insamlade medel för just detta projekt. Byggplanerna startades upp i mitten av år 2000, men ännu är byggnaden inte färdigställd (Liljestrand 2018). Ett annat exempel är lokala interreligiösa råd och deras samarbete med kommuner. Dessa råd har under senare tid blivit allt fler i Sverige och har många gånger som syfte att verka för social sammanhållning i det lokala sammanhang där de befinner sig. De består vanligtvis både av politiska representanter från kommunerna såväl som tjänstemän samt av representanter från olika religiösa samfund. Samarbete med religiösa samfund kan i detta fall skapa social sammanhållning. Gruppernas arbete upplevs kunna överskrida religiösa, och andra särskiljande drag samt leda till ömsesidig respekt dem emellan. Samtidigt uppfattas religioner kunna bidra till exklusivism och partikularism (Axelson & Strier 2020; se även Axelson, Hansson & Sedelius 2018; Fridolfsson & Elander 2012).

Det vi behöver ha i åtanke är hur lokala interreligiösa gruppers arbete präglas av ett sekulärt och sekulariserat sammanhang, samtidigt som dessa religiösa gruppers kompetenser efterfrågas. Det här leder till att i kommunernas

⁵¹ Även inom detta fält saknas forskning om situationen i Sverige. Svenska kyrkan har skrivit en del om hur deras interreligiösa arbete ser ut i nutid som kan en inblick vad som sker. Detta eftersom Svenska kyrkan ofta har varit part i interreligiöst arbete och interreligiös organisering i Sverige. Se t.ex. Wirén 2021; Helgesson Kjellin 2016; Lööf Roos 2016; Palmblad 2005.

samarbete med interreligiösa grupper utmanas ett icke-artikulerat, men antaget, sekulärt förhållningssätt till religion. Samtidigt innebär ett samarbete med interreligiösa grupper, istället för med specifika religiösa samfund, ett sätt att kringgå sekulära ideal, och att:

Kommunerna, och i förlängningen andra offentliga institutioner på regional och statlig nivå, kommer att behöva ta ställning till hur de ska förhålla sig till religion, eftersom de aktivt arbetar tillsammans med religiösa samfund. (Nordin 2014, sid. 43)

Det innebär att den pragmatiska sekularism som återfinns bland kommunerna kommer att behöva förtydligas.

4.6 Summering och reflektion

I denna del har konsekvenserna av religiös pluralitet som en följd av migration på samhällsnivå presenterats. De samhällsområden som lyfts fram är skola och utbildning, vård och omsorg, kriminalvård, militären, begravningsväsendet, staten, politiken, juridiken, medier och religionsdialog. Att religiös pluralitet har påverkat dessa samhällsområden är helt tydligt, men det har skett på ett flertal olika sätt. Det som skulle kunna ses som genomgående för alla samhällsområden är att den religiösa pluraliteten lett till att religion kommit att bli en mer komplex del inom dessa områden. Ju fler religioner som finns representerade, efterfrågade och ska tas hänsyn till, desto svårare att förhålla sig likvärdigt till samtliga dessa. Ska skolledigheter gälla för alla religiösa högtider eller fortsatt endast för de kristna? Ska alla patienter som önskar få möjlighet att personligen få träffa någon representant för just deras religion? Ska man alltid ta hänsyn till religiöst baserade önskemål om en viss kosthållning inom Försvarsmakten? Sverige skiljer sig på detta sätt inte från andra länder där en mer homogen religiös struktur har ersatts av mer pluralistisk sådan som en följd av migration.

Ett exempel från undervisningssektorn är från Danmark där frågan om inkludering i skolan för religiösa minoriteter snarare ledde till exkludering. Genom att personalen i skolan aktivt erbjöd dessa elever andra sätt att vara än det som hörde samman med deras religiösa tillhörighet, som en form av "omsorgs-teknik", skulle de få möjlighet till en större inkludering. Utfallet blev dock att dessa elever kände sig än mer exkluderade (Jaffe-Walter 2013). Från Finland finns exempel på hur lärare i religion på skolorna (vilket i Finlands fall handlar om undervisning *in* i religion och ges av de religiösa samfunden) kan fungera som en länk mellan det mottagande icke-muslimska landet och de muslimska eleverna. Dessa lärare kan också hjälp eleverna med att förstå

vilka värderingar som är eftersträfvansvärda i det samhälle de ska bli en del av (Rissanen 2012).

Ett annat exempel från utbildningssektorn är etablerandet av stilla rum på universitet. Dessa har kommit att aktualiseras även i andra skandinaviska länder, men processerna för hur detta har gått till och hur dessa har använts skiljer sig åt. Detta illustrerar tydligt att länder som till synes kan uppfattas som relativt lika när det gäller migration och religion, kan skilja sig åt i sitt förhållningsätt till religiös diversifiering (Christensen m.fl. 2019). Intentionerna bakom rummet i Norge går att koppla till en norsk diskurs om en tolerant inställning till religiositet och en öppenhet för religiös pluralism. I rummens intentioner i Norge finns en önskan om att skapa harmoni och samexistens. I Danmark är diskursen om religiös pluralitet mer polariserad och politiserad och det har funnits en stark kritik till migration. Intentionerna bakom rummen har därmed i Danmark varit att stärka en protestantisk kristen praktik. För Sveriges del går rummens inkluderande mångfald- och jämlikhetsintentioner att spåra till en tydlig politisk önskan om ett sekulärt, men religiöst jämställt samhälle (Christensen (m.fl. 2019).

Liknande tendenser ser vi även när det gäller religionsdialog och hur det offentliga förhåller sig till detta. Skillnaderna mellan de skandinaviska länderna är i detta fall stora och även här finns en koppling mellan ländernas politiska förhållningssätt till religiös pluralitet som en följd av migration och hur interreligiöst dialogarbete styrs av olika myndigheter. I alla tre länderna finns en strävan efter att ta hjälp av religiösa aktörer genom religionsdialog för att uppnå social sammanhållning och integration, men hur detta sker skiljer sig åt. I Norge handlar det om en statlig styrning med en strävan efter religiös likvärdighet, medan det i Danmark främst är ett arbete som sker lokalt och med ett litet statligt intresse, och därmed även liten styrning, för och av interreligiöst arbete. I Sverige sker det interreligiösa arbetet både utifrån en lokal styrning, och till viss del utifrån en statlig styrning, men det finns ingen tydlig önskan varken från lokalt eller statligt håll om eller vad interreligiös dialog ska utmynna i (Galal, Liebmann & Nordin 2018). Dock verkar det vara så att den religiösa pluralitet som en följd av migration har kommit att inkluderas alltmer i den politiska debatten i alla de skandinaviska länderna. Det har också på liknande sätt i dessa länder blivit en del i en politisk uppdelning där de högerpopulistiska partierna använt detta för att skapa sig politiskt inflytande (Lindberg 2015).

Inom begravningsväsendet har vi än så länge i Sverige liten kunskap om vilka följder den religiösa pluraliteten får, men från andra länder som går igenom liknande processer som en följd av migration, vet vi att det handlar om genomgripande förändringar (Nordh m.fl. 2021; van den Breemer 2021; Amanik

& Fletcher 2020; Jedan m.fl. 2020). Bland annat visar det sig att det finnas liten kunskap och förberedelse för hur önskemål om religiöst kodade begravningsplatser och begravningsritualer ska kunna tillgodoses. Något som lett till att dessa minoriteters önskemål har negligerats, med följden att inte bara de döda, utan även de efterlevande, utsätts för en form av oåterkallelig diskriminering (Beebejaun m.fl. 2021; Maddrell m.fl. 2021).⁵²

När det gäller migration och religion på en samhällsnivå saknas i Sverige ännu mycket forskning. Det innebär att kunskapen om hur dessa fenomen relaterar till integration är liten. Studier från de nordiska länderna visar att det på detta fält kan finnas vissa likheter mellan länderna, men än mer stora skillnader. Orsakerna till dessa skillnader har att göra med olikheter i ländernas politiska förhållningssätt till migration, men mer djuplodande undersökningar behövs för att bekräfta dessa slutsatser eller om det finns alternativa förklaringar.

⁵² I detta sammanhang kan det internationella HERA-projektet Public Spaces: Culture and Integration in Europe lyftas fram (<https://cemi-hera.org/>). I detta undersöks om och hur begravningsplatser och minneslunder i nordvästra Europa tillgodoser den alltmer mångkulturella situationen och de olika behov som därigenom kan uppstå. Sverige finns med som ett av sex medverkande länder och begravningsplatserna i Eskilstuna och Umeå kommer att vara i fokus för undersökningen i Sverige.

5. Slutsatser, policyförslag, kunskapsluckor och forskningsbehov

5.1 Slutsatser

Det övergripande syftet med kunskapsöversikten har varit att visa på vilka samband som kan finnas mellan migration, religion och integration i Sverige. När det gäller förändringar i religiositet i samband med migration till Sverige, det vill säga religion på en individnivå, kan vi se att migranter i Sverige har en hög grad av religiositet, men att detta är något som minskar över tid i Sverige. Det finns dock en viss variation inom denna trend. Denna variation beror på ett flertal faktorer, så som vilken religion migranten tillhör, om hen är religiöst aktiv, vilket land eller stad i detta land hen kommer ifrån, hur länge hen varit i Sverige, vilken relation hen har till det tidigare hemlandet, relationen hen har till andra religiösa minoriteter, andra identitetsfaktorer så som språk och etnicitet, yrkesmässiga och sociala tillhörigheter, storleken och strukturen på och den sociala kontrollen inom den religiösa grupp hen tillhör samt giftemålsmönster. Förändringar i religiositet bland migranter kan även beror på konversion och apostasi (det vill säga att man lämnar en religiös grupp).

Religionen har en stärkande, stöttande och integrerande funktion för migranter i Sverige genom att erbjuda en betydelsefull grupptillhörighet och genom att vara meningsskapande. Den religiösa tillhörigheten upprätthåller även för migranter viktiga "moraliska kompasser" som kan ha en stöttande funktion i integrationsprocesserna. De religiösa förändringar som migranter i Sverige genomgår sker i den unika situation som migranter alltid befinner sig inom och de är ofta reflekterade och förhandlade. Långsamt, steg för steg, förändras religiositeten bland migranter. I Sverige äger dessa förhandlade och reflekterade förändringar rum inte endast i relation till den egna familjen, den etniska tillhörigheten och skolan när det gäller ungdomar, utan även mot en fond av ett sekulariserat samhälle. Det senare kan även ta formen av en idé om sekularism, men där religiösa migranter ändå kan uppfatta att det finns ett stort förhandlingsutrymme. Vi vet däremot mycket lite om hur religiositeten hos den inhemska befolkningen förändras som en följd av migration till Sverige.

Vidare visar översikten att ett flertal nya samfund har etablerats i Sverige som en följd av migration, men även att redan etablerade samfund har fått nya medlemmar. Förändringarna består också i ett utökat utbud av olika religiösa sammankomster och en ökad variation av byggnader för religiöst utövande. Detta vidgade religiösa liv har dock inte skett friktionsfritt och migrantssituationen i Sverige påverkar hur organiseringen ska gå till på ett flertal sätt, så som möjligheterna till religiös praktik, att nå ut till tillhöriga, språkanvändningen vid sammankomster och uppkomsten av etniska samt nationella grupperingar inom samfunden. Förklaringarna till att det uppstår problem vid samfundsetableringarna eller samfundsförändringarna handlar om att vara en minoritet, ha en kort tid i landet, ha en svag ekonomi, brist på stöd från myndigheter, stor variation bland de tillhöriga i samfunden och de teologiska utgångspunkterna. Flertalet av de samfund som etablerats i Sverige som en följd av migration är dock väletablerade och har ett flertal såväl religiösa som sociala funktioner i Sverige, inom samfunden, tillsammans med andra samfund och med samhället i övrigt. På så sätt kan de även ha en integrerande funktion.

Dock vet vi lite om hur traditioner och ritualer inom samfunden förändras som en följd av migrationen, men att så sker vet vi från forskning i andra länder. De etablerade samfunden i Sverige ställs även de inför olika och ytterst varierande utmaningar som en följd av dessa samfundsförändringar, men även som en följd av migranternas religiositet. Det vi inte har kunskap om är hur det svenska samhället generellt förändras och förhåller sig till de här religiösa förändringarna och om det sker några integrationsprocesser.

Migration till Sverige, och den därav följande ökade religiösa pluraliteten, har även påverkan på olika samhällsfunktioner, så som skola och utbildning, vård och omsorg, kriminalvård, militären, begravningsväsendet, staten, politiken, juridiken, medier och interreligiöst arbete. Hur detta påverkar och hur dessa samhällsfunktioner förhåller sig till förändringarna har vi viss kunskap om och kort uttryckt är variationen stor. Det som skulle kunna ses som genomgående är att den religiösa pluraliteten skapar en komplexitet till vilken dessa områden förhåller sig på ett sätt som skulle kunna beskrivas som präglad av pragmatism. Det innebär att hur den offentliga sektorn förhåller sig till den religiösa pluraliteten löses från fall till fall eftersom det (ännu) inte finns några förutbestämda eller tydliga riktlinjer till hur denna ska förhålla sig till en ökad religiös pluralitet. Hur den offentliga sektorn förhåller sig till religiös pluralitet som en följd av migration skiljer sig åt mellan de skandinaviska länderna. Mönstret verkar hänga ihop med den politiska agendan gällande migration i respektive land.

5.2 Policyförslag för kunskapsområdet migration, religion och integration

Ett policyförslag är att på myndighetsnivå möjliggöra för mer kunskap om religiositetens och de religiösa samfundens betydelse och stöd för migranter, men även visa på hur komplicerat detta kan vara. Sambanden mellan religion/religiositet, migration och integration är komplexa och behovet av kunskap om dessa samband kommer dessutom med stor sannolikhet att öka i framtiden. Även om migranter med tiden blir allt mindre religiösa och religionen får mindre betydelse för dem, är det inte så det ser ut i resten av världen där religionen fortsatt har en stor betydelse för de flesta människor och i de flesta länder. Det innebär att religionen initialt kommer vara betydelsefull även för kommande migranter till Sverige.

Det är också viktigt att myndigheter som kommer i kontakt med religiösa migranter och religiösa samfund är medvetna om att religionen är av stor betydelse för dessa. Stödfunktioner, så som möjlighet att låna eller bygga lokaler för religiöst bruk, tillgång till lokaler för religiös undervisning eller möjligheter att bidra med sociala och diakonala insatser för religiösa samfund på kommunal nivå är också att önska, eftersom det är där som det praktiska arbetet bland migrantförsamlingarna sker och där de samfundtillhöriga lever sina liv. I dagsläget finns stödfunktioner för dessa främst på statlig nivå och då främst i samarbete med nationella paraplyorganisationer. Representationen i dessa paraplyorganisationer kan svårtligen täcka in den variation av samfund och församlingar som återfinns på lokal nivå. Denna representation riskerar därmed även att endast ett fåtal personer kommer att vara aktuella och att kvinnor då utesluts. Detta som en följd av att flertalet religiösa samfund i Sverige leds av män, även om församlingars styrelser kan ha en kvinnorepresentation. Att organisatoriskt omlokalisera religiösa samfund till en kommunal nivå kan dock bli problematiskt eftersom trossamfund i Sverige har en annan juridisk status än andra organisationer, vilka genom sina föreningar är inkluderade även på kommunal nivå.

Myndigheten för stöd till trossamfund (SST) föreslås fortsatt vara en stödfunktion för nyetablerade religiösa samfund i Sverige och för dess tillhöriga. Det är dock, som nämndes ovan, av vikt att det även på kommunal nivå, eller möjligtvis på regional nivå, skapas funktioner som kan stötta de mer lokalt förankrade religiösa samfunden, samfundens församlingar och dess tillhöriga.

För en ökad kunskap och kunskapsspridning inom fältet föreslås att SST fortsatt har den uppgiften, men att detta sker genom ett etablerat samarbete med akademien. Detta eftersom det främst är inom universitet och högskolor i

Sverige som forskningen sker och därmed där som den aktuella vetenskapliga kunskapen finns. En möjlighet att etablera ett sådant samarbete är att vid SST skapa en forskningsenhet eller en funktion med ansvar för forskningsfrågor. Viktigt är också att det etableras strukturer för att kunna sprida det som publiceras vid SST till andra myndigheter, offentliga institutioner och allmänheten.

Till sist är det också eftersträvänsvärt att skapa en sammanhållen forsknings- och utbildningsmiljö inom området, förslagsvis vid redan etablerade institutioner eller centrumbildningar. Uppgifter för denna är, bland annat, att utifrån den här kunskapsöversikten sammanställa teoretiska slutsatser, utveckla och skriva forskningsansökningar, genomföra forskning, utveckla kurser och utbildningar för både universitetsstudenter vid olika utbildningar och för externa parter så som myndigheter och andra offentliga institutioner samt upprätta internationella samarbeten genom att anordna konferenser och workshops.

5.3 Kunskapsluckor och forskningsbehov

Utmärkande för området migration, religion och integration är att det i Sverige inte finns någon sammanhållen forskningstradition om ämnet. Som kunskapsöversikten har visat har den forskning som gjorts oftast haft ett annat syfte än att studera *sambanden* mellan migration och religion och än mindre hur detta relaterar till integration. Många av de studier som har genomförts hör till forskningstraditioner så som islamologi, judaistik och allmän religionshistoria, där initierade studier av dessa grupper och personers etablering i Sverige gjorts. Mycket av den forskningen har dock som fokus att *beskriva* vad som skett. Det är mindre förekommande att lyfta fram de förändringsprocesser som sker i dessa samfund och bland dessa människor i samband med etableringen i Sverige, samt hur detta kan vara integrerande. Det finns även ett flertal studier som har sin utgångspunkt i migranternas etnicitet och nationalitet, där religiositet kan finnas med som en del i detta. Dock har religion sällan en framträdande plats i dessa studier.

Översikten har även visat att det helt saknas studier, och därmed kunskap, om förändringsprocesser i det övriga samhället som en följd av immigrerad religion och immigrerad religiositet. Vi får, med några få undantag, inte veta hur det övriga samhället påverkas av och förhåller sig till immigrerad religion, vare sig det gäller redan etablerade samfund, andra organisationer eller offentliga institutioner, så som skolor, vårdsektorn, fängelser samt kommuner, regioner och staten.

Det står också klart att en övervägande majoritet av studierna handlar om islam och muslimer. Det finns även en del forskning om judars etablering i Sverige i ett tidigare historiskt skeende, vilka på många sätt kan vara intressanta för att tolka och förklara mer nutida skeenden. Till detta får dock läggas att den nutida situationen när det gäller migration och religion skiljer sig i stor utsträckning från den tidens. Till skillnad från då ser vi nu att de sociala samhällsprocesserna utmärks av ökande individualisering, lägre grad av auktoritetstilltro, globalisering, kapitalistiska ekonomiska system och neoliberal politik. Alla dessa samhällsprocesser påverkar på olika sätt relationen mellan migration och religion. Men det omvända förhållandet gäller också, det vill säga att relationen mellan migration och religion påverkar dessa processer. Dessutom är det så att genom att generera kunskap om relationen mellan migration och religion kommer vi att lära oss mer om dessa pågående sociala samhällsförändringar.

Pågående forskning

Delar av kunskapsbehovet kan täckas när resultat från ett flertal pågående större forskningsprojekt publiceras. Det gäller projektet *Den muslimska majoriteten som medskapare av svensk sekularitet*.⁵³ I projektet studeras, till skillnad från många tidigare studier om islam och muslimer, personer med en svag religiös identitet. Fokus är på migranter i Sverige som visserligen har en muslimsk bakgrund, men som i religiöst avseende inte skulle definiera sig som muslimer.⁵⁴ Syftet med projektet är att studera på vilket sätt personer med muslimsk bakgrund som vuxit upp i Sverige, i studien definierade som kulturella muslimer, förhåller sig till religion och om detta förhållningssätt skiljer sig från de som definieras som kulturellt kristna.⁵⁵ Utifrån studiens kommande resultat ges därmed en möjlighet att bredda kunskapen om integrationsprocesser som sker bortom migrantsamfundet och tillhöriga till dessa genom att studien undersöker de migranter som snarare kan ses som en del av majoritetssamhället, än som en till Sverige nykommen minoritet.

⁵³ VR 2017–03138 och RJ P17–0858:1, år 2018–2021, projektledare: David Thurfjell (Södertörns högskola).

⁵⁴ Kulturellt kristna utgörs i den här studien av personer som har låg nivå av vardaglig religiös praktik, medelstort utövande av religiösa livsriter, stor lojalitet till religiösa högtider, hög nivå av medlemskap i kristna samfund, stark individualism, ett perspektivistiskt synsätt på religion, icke-religiositet som norm och religionskritiskt förhållningsätt.

⁵⁵ För att kunna få fram ett representativt urval av dessa personer och för att kunna göra jämförelser mellan personer med olika muslimsk bakgrund, vänder de sig i studien direkt till migranter från fyra olika länder, Bosnien, Irak, Iran och Turkiet. Enkätstudien följs upp med fördjupande intervjuer med ett tjugotal personer från respektive land.

Två av de andra pågående forskningsprojekten vänder sig till kristna samfund och kristna migranter. Det ena, *Integration och tradition: framväxten av en syrisk-ortodox kyrka i Sverige*, påbörjades 2018 och förväntas pågå till och med 2022.⁵⁶ Syftet med projektet är att med utgångspunkt i tre församlingar inom den syrisk-ortodoxa kyrkan i Sverige studera vilka anpassningar som sker av traditioner i församlingarna och hur detta är relaterat till både församlingarna i sig och till det omgivande samhället. Det senare är i projektet benämnt som intern respektive extern integration. Genom att fokusera på tre församlingar med hjälp av observationer, intervjuer och dokumentanalys ges en möjlighet att fördjupat kunna följa dessa många gånger komplexa processer. Integrationsprocesser i de fyra fälten organisation, ledarskap, ritualer och undervisning undersöks först var för sig, för att sedan skapa en övergripande kunskap om relationen mellan religiösa traditioner och integration, med den syrisk-ortodoxa kyrkan i Sverige som empiriskt exempel. Även i denna studie ligger fokus på det samfund som en av följd av migration har etablerats i Sverige. Hur anpassningsprocesserna i det omgivande majoritetssamhället i relation till dessa församlingar och den syrisk-ortodoxa kyrkan ser ut, undersöks i mindre utsträckning.

Det andra pågående forskningsprojektet om kristna migranter är *Pentekostala migranter i det sekulära Sverige: Påverkan och utmaningar*.⁵⁷ I detta tvärdisciplinära treåriga projekt studeras, genom intervjuer och observationer, tillhöriga i tre pentekostala församlingar i Stockholm som till stor del har sin grund i migration till Sverige. Syftet med projektet är att utifrån historiska, teologiska, sociologiska, antropologiska och juridiska vetenskapsdiscipliner generera kunskap om vilken roll tillhörighet i dessa församlingar har för dessa migranter. Ett annat syfte med projektet är att få fördjupad kunskap om hur svenska storstäder fungerar som allt mer transnationella nav, där det växande antalet internationell pentekostala församlingar är en viktig del i dessa processer.⁵⁸ I projektet kommer därför en kartläggning av dessa pentekostala församlingar att göras, samt att de tre församlingar som är i fokus för projektet, en spanskspråkig, en arabisk och en engelskspråkig med tillhöriga med bakgrund främst från ett flertal länder i Afrika, fördjupat studeras.⁵⁹ Kartläggningen av församlingarna och det fördjupade studiet av de

⁵⁶ VR 2017–01989, år 2018–2022, projektledare Magdalena Nordin (Göteborgs universitet).

⁵⁷ VR 2018–01438, år 2019–2022, projektledare Katarina Westerlund (Uppsala universitet)).

⁵⁸ Från år 2000 har ca 100 internationella pentekostala församlingar etablerats i Storstockholm. Dessa församlingar kan ha upp till 2000 tillhöriga (Aronson 2016).

⁵⁹ I den senare församlingen finns även medlemmar från länder i Asien och Latinamerika. Sammantaget finns ca 30 nationaliteter representerade bland medlemmarna.

tre specifika församlingarna utgör en viktig kontextualisering av dessa migranternas liv. Med projektet finns även en strävan efter att få kunskap om hur dessa församlingar bemöts av det omgivande samhället. Här kan det till exempel finnas värderingsmässiga och juridiska konflikter mellan ett tydligt sekulariserat och individbaserat samhälle och religiösa mer gruppbaseade minoriteter som kan ha betydelse för integrationsprocesserna.

Ett fjärde större pågående forskningsprojekt om migration, religion och integration är projektet *Levd religion och social mobilitet bland migranter i Sverige* som inte har en specifik religion eller religiöst samfund som utgångspunkt.⁶⁰ Det övergripande syftet med studien är att få kunskap om sambandet mellan migranternas religiositet och integration. Bland annat vill man studera hur migranternas religiösa praktik och religiösa föreställningar påverkar deras sociala rörlighet. I fokus för studien är migranter i Angered i Göteborg och i Karlstad som har buddhistisk, muslimsk eller kristen bakgrund. Genom att ha med tre olika religionstillhörigheter bland de migranter som studeras hoppas forskarna kunna hitta både religionsöverskridande såväl som religionsspecifika förklaringar till social mobilitet och integration bland migranter i Sverige.

Vad vi kan lära från internationell forskning

Som redovisat är forskning om migration och religion komplex och täcker in en stor bredd av fenomen. Internationell forskning har också på många sätt varit tvärvetenskaplig. En stor del av studierna är skrivna inom sociologi och religionshistoria, men under de senare decennierna har alltmer forskning bedrivits inom statsvetenskap, med fokus på till exempel sekulära stater i relation till migration, samt idén om mångkultur inkluderande religion. Migration och religion har också kopplats till juridik, och därmed till forskare inom det fältet, till exempel som en följd av att mer pluralistiska och globala samhällen utmanar exempelvis religionsfrihetslagar. På senare tid återfinns det forskning även inom psykologi, till exempel i studier av flyktingskap och vilken roll religion kan ha i de trauman som kan följa av detta. Även om forskningen inom migration och religion har vuxit under de senaste decennierna, gör den fortfarande ett ganska begränsat avtryck inom migrationsforskning i och om USA och Europa.

På motsvarande sätt ser det ut för den forskning som gjorts i de nordiska länderna. Denna forskning är dock av särskilt intresse eftersom dessa länders historiska och religiösa landskap på åtskilliga sätt liknar det svenska. Övergripande likheter är att dessa länder över tid har präglats av lutherska

⁶⁰ VR 2019–02173, år 2020–2023, projektledare: Daniel Enstedt, (Göteborgs universitet).

statskyrkor och en religiös homogenitet. Vi behöver dock vara medvetna om att dessa statskyrkors relation till staten och samhället i stort på många sätt skiljer sig. Dessutom skiljer sig länder åt när det gäller nutida migration. Trots detta finns sannolikt en del att lära av den forskning som gjorts i våra grannländer. Likheter mellan länderna ger en bättre möjlighet att förstå de processer som sker i Sverige när det gäller sambandet mellan migration och religion. Jag kommer i denna del lyfta fram några exempel på studier som gjorts i dessa länder som antingen understödjer eller nyanserar liknande studier som gjorts om situationen i Sverige. Dessutom kommer exempel på studier som gjorts i de nordiska länderna som skulle kunna vara relevanta att även genomföra i Sverige lyftas fram.

Det är svårt att generellt säga något om likheter och skillnader mellan forskningen om migration och religion mellan de nordiska länderna eftersom den även i dessa länder är mycket diversifierad. Förmodligen beror det på att det inte heller i de andra nordiska länderna finns någon sammanhållen forskningsmiljö om migration och religion.⁶¹ Till viss del följer forskningen emellertid, liksom i Sverige, det migrationsmönster som de olika länderna har haft. Precis som i Sveriges fall handlar det om sådana religiösa inriktningar som dominerat i ursprungsländerna. Kanske finns en viss slagsida mot forskning om islam i just Danmark, vilket förvisso skulle kunna spegla landets politiska karta. Även i de andra nordiska länderna är en övervägande del av studierna svåra att dra några generella slutsatser från eftersom de utgår från ett mindre exempel eller fall, eller en alltför liten population i urvalet. Liksom i Sverige har utgångspunkten varit migranternas religiositet eller på en mer övergripande samhällsnivå, men mer sällan handlat om hur de religiösa samfundet exempelvis har etablerats och organiserats.

Inom religionssociologi i allmänhet har det historiskt, och även i nutid, funnits forskning med ett nordiskt jämförande perspektiv (se t.ex. Furseth 2018; Gustafsson & Dahlgren 1987). Detta saknas nästan helt inom forskning om migration och religion. Ett fåtal exempel finns där jämförelser görs mellan länderna och dessa visar på spännande resultat. I en antologi om sikh i Europa finns artiklar om sikh i Danmark, Finland, Norge och Sverige som visar både på likheter och på skillnader mellan dessa (Jacobsen & Myrvold 2011). Här framkommer att det i Finland främst är de sikhiska männens arbete inom restaurangnäring som bidragit till den ekonomiska integrationen (Hirvi 2011). I Norge har det varit samfundet, de tillhörande gurdwaras och aktiviteten i dessa, som haft en integrerande funktion (Jacobsen & Myrvold

⁶¹ Även om det inte finns fasta forskningsmiljöer i de nordiska länderna så återfanns t.ex. under åren 2015–2022 vid Århus universitet i Danmark en MSO (med særlige opgaver) professor med inriktning på religiös pluralitet.

2011). Exempelen från Sverige och Danmark visar hur konflikter mellan, till exempel, religiösa och kulturella tillhörigheter bland sikher har varit drivande för att skapa en tydlig religiös tillhörighet och en mer förhandlingsbar och föränderlig kulturell tillhörighet, vilket möjliggjort integration (Myrvold 2011; Iljkær 2011; se även Aschim, Hovdelien & Kringlebotn (red.) 2016).

Ovan, och på några andra ställen i kunskapsöversikten, har jag pekat på hur främst nordisk forskning kan hjälpa oss att förstå vad som sker när det gäller migration, religion och integration i Sverige. Jag ska här kort lyfta in några områden där det gjorts forskning i Norden, men ännu inte i Sverige, som visar på resultat som skulle kunna ha relevans även för Sverige.

Det transnationella perspektivet har inte studerats specifikt i den forskning som utgår från Sverige. En studie om serber i Danmark lyfter emellertid fram detta genom att visa hur förändringar i religiös och kulturell tillhörighet skiftar i betydelse beroende på hur relationen till det forna hemlandet ser ut. Studien beskriver även hur integrationen i Danmark påverkar detta och att migranternas kulturella serbisk identitet ersätts i efterhand av en mer religiös sådan (Juul 2011). I en norsk studie visas också vilken betydelse den transnationella tillhörigheten har bland burmesiska flyktingar med katolsk eller muslimsk tillhörighet. En viktig slutsats från den studien är vikten av att inkludera den mångfald som finns inom flyktinggrupper när det gäller ålder, kön, etnicitet och religion för att förstå den transnationella mobiliteten (Swe 2013; se även Bivand Erdal 2013).

Det finns även ett flertal fördelar med att studera migranter från samma land, men med olika religiösa tillhörigheter för att kunna blottlägga hur religion specifikt påverkas som en följd av migration (se Williams 1988). Genom en jämförelse av integrationen mellan migranter i Danmark från samma land (Vietnam), men med olika religiös tillhörighet, kristen och buddhistisk, framkom ett flertal intressanta resultat om interaktionen mellan migration, religion och integration (Borup 2011). De faktorer som påverkar är religion, kultur, etnicitet och att tillhöra en diasporagrupp. Den etniska tillhörigheten bland flera av de yngre vietnamesiska migranterna är främst dansk, men några upplever sig vara "bindestrecksdanskar" (dansk-vietnameser). De flesta äldre upplever sig dock främst vara vietnameser, men de har en hög grad av social och värderingsmässig integration. Den religiösa integrationen är dock betydligt svagare och den religiösa identiteten, både den kristna som den buddhistiska, är tydligt präglad av vietnamesisk tradition, språk, ritualer och kulturella koder. Den religiösa identiteten inkluderar även vietnamesisk folkreligiositet och konfucianism. Religiositeten (tro, religiös praktik och religionens betydelse) bland de kristna är emellertid mycket starkare än bland buddhisterna, vilket kan förklaras med skillnader i hur dessa två är

organiserade. Bland de kristna finns en tydlig kyrklig organisation, vilket inte är fallet för buddhisterna. Detta får som följd att en kultur-religiös tillhörighet blir mer utbredd bland buddhisterna. Däremot så är den etniska tillhörigheten till Vietnam tydligt större bland de kristna än bland buddhisterna. En följd av detta är att det i Danmark finns en liten interaktion mellan dessa två grupper, trots att de har samma nationella bakgrund.

Religionen i dessa former har en stor betydelse för hur de två diasporagrupperna upprätthålls. Av stort vikt i dessa processer är också templet (med dess munkar) respektive kyrkan (med dess präster). Här är det dock viktigt att förstå att en stark religiositet innebär en ännu starkare koppling till dessa etniskt präglade religiösa grupper. Detta får till följd att de vietnamesiska buddhisterna med en lägre grad av religiositet kan ses som mer integrerade i Danmark, jämfört med de kristna vietnameserna med en högre grad religiositet (Borup 2011).

Jag vill i denna nordiska utblick även uppmärksamma att idrott kan vara en ingång för att även förstå relationen mellan migration, religion och integration. Av betydelse i detta sammanhang är att idrott ofta framställs som något som kan underlätta migranternas integration, samtidigt som religiös tro och tillhörighet kan vara förhindrande för deltagande i idrott. En studie från Danmark visar hur detta förhållande kan se ut genom att undersöka fysisk aktivitet och integration hos muslimska kvinnor och vilken betydelse idrott har för dessa kvinnors integration. Den visar hur idrottandet är meningsskapande för dem, men arbetet, barnen och religionen kom att ha en fortsatt större betydelse för deras meningsskapande i Danmark (Hacısoftaoğlu & Pfister 2012; se även Delmi 2021:1; Nordin 2015).

Förslag på vidare forskning

De studier som gjorts om migration och religion i Sverige fram tills nu täcker ett flertal olika fält. Dock finns det ingen sammanhållen forskningsmiljö i Sverige inom fältet, vilket lett till en mycket diversifierad kunskap. Inom vissa områden finns det relativt mycket skrivet, till exempel beskrivande texter om muslimer och islam, medan annat saknas helt, till exempel om migranter inom Svenska kyrkan. De pågående forskningsprojekten kommer till viss del att täcka en del luckor, men mycket återstår att göra. I denna del kommer jag att lyfta fram några av de områden där jag menar det främst behövs mer forskning.

Ser vi först till de beskrivande studier av olika religioner och religiösa inriktningar som gjorts i Sverige täcks många in. Här saknas dock helt eller mer aktuella studier på Svenska kyrkan, Katolska kyrkan och de flesta andra kristna samfund i Sverige. När det gäller dessa samfund finns en möjlighet till

jämförelser med till exempel Danmark och Norge där några vetenskapliga studier om dessa samfund genomförts och fortsatt genomförs (t.ex. Aschim 2020; Krabbe Trolle 2019; Sparre & Galal 2018; Borup 2011). Forskning i Sverige om de så kallade asiatiska religionerna, så som buddism, hinduism och sikhism, saknas i vissa fall helt, och i andra fall behöver den uppdateras eller fördjupas. Forskningsprojekt som på djupet visar på dessa samfund och tillhöriga till dem, både i nutid men även historiskt, (de allra flesta etablerades för över 50 år sedan) skulle kunna fylla en betydelsefull kunskapslucka. Det är viktigt att vara medveten om att framtagandet av sådan kunskap kan vara tidskrävande eftersom det troligtvis inte kommer att finnas några systematiserade arkiv att vända sig till.

För att skapa en överblick av den alltmer pluralistiska religiösa kartan i dagens Sverige skulle en uppföljning av Sverigeräkningen från 1999 kunna göras (se Skoog 2000). Det finns överhuvudtaget ett behov av att genomföra fler kvantitativa generaliserbara studier, trots alla de svårigheter detta innebär både i vad som är möjligt att studera kvantitativt och den praktiska komplexiteten i både att konstruera och samla in ett sådant material. Även i detta fall skulle det vara av intresse att följa upp tidigare sådana studier för att närmare kunna studera förändringar (t.ex. Nordin & Klingenberg 2019; Lövheim & Bromander 2012; Borell & Gerdner 2013; Borell m.fl. 2011; Ahlstrand & Gunner 2008; Nordin 2004; Skog 2001; Fischer 2000; Hamberg 2000; Bang 1990; Illicki 1988).

Ett annat sätt att göra det på skulle kunna vara genom en fördjupad fallstudie av en stad i Sverige på liknande sätt som gjordes i Houston i USA i mitten av 1990-talet och i Århus i Danmark i början av 2000-talet (t.ex. Ahlin m.fl. 2012; Ebaugh 2010; Fibiger 2009; Ebaugh & Chafetz 2002, 2000, 1999; Fibiger 2004; Yang & Ebaugh 2001; för Finland se även Martikainen 2004; Ketola & Matikainen 2011). Här finns till exempel möjlighet att följa upp och fördjupa Enköpingsstudien i Sverige från 2008 och på så sätt få en möjlighet att kunna studera faktiska förändringar i staden bland till exempel muslimer (se Ahlstrand & Gunner 2008). Kartläggningen av muslimsk organisering i Malmö och Lund från 2016 skulle även kunna följas upp och då också kunna inkludera andra religiösa samfund (se Lagerwall & Stenbeck 2016).

I detta sammanhang skulle jag vilja lyfta fram en historisk studie av judisk organisering under sekelskiftet 1800–1900 (Hammarström 2007), vilken skulle kunna vara en bra utgångspunkt för att göra en mer nutida studie av religiös organisering bland migranter. Även om den judiska situationen och den historiska tidpunkten är unika, och inte möjliga att fullt ut använda sig av för att analysera migration och religion i Sverige idag, så är det sätt som studien genomfördes på och de resultat som den visade en möjlig utgångspunkt för att

studera även nutida integration av religiösa grupper. I denna studeras integrationen av judar, främst från Ryssland på både nationell och lokal (Sundsvall) nivå under en 70-årsperiod, det vill säga både en lokalhistorisk och kollektivbiografisk ansats används. Hammarström studerar dessa personers integration utifrån ekonomiska, sociala politiska och kulturella aspekter, där det religiösa livet i gruppen placeras främst inom den sociala aspekten. I denna grupp är den mosaiska församlingen och begravningsällskapet navet för deras religiösa liv. Tillhörigheten i dessa judiska gemenskaper är segregering för gruppen, men efter hand som dessa gemenskaper blir en integrerad del av samhället, blir tillhörigheten i dessa också en del av individernas integration. En annan viktig slutsats är hur stor betydelse ekonomisk klass hade för både dessa personers allmänna integration och för hur det judiska församlingslivet formades. En annan slutsats är hur staten under denna tid kontrollerade församlingslivet, något som möjliggjorde bildandet av judiska församlingar. Församlingar kom dessutom genom denna statliga sanktionering ses som mindre avvikande och kunde därmed lättare inkluderas i samhället. Skolans stora betydelse i att forma de judiska elevernas religiösa socialisation är ett intressant resultat från studien (Hammarström 2007).⁶²

Stephensons studie om svenska migranter i USA:s religiösa organisering (och transnationell rörelse) under 1800-talet är ett annat bra historiskt exempel på forskning inom fältet som skulle kunna vara en utgångspunkt för forskning om det nutida Sverige (Stephenson 1932). Utifrån vad som gjordes och framkom i den studien skulle forskning om de migranter som kommit till Sverige från till exempel forna Jugoslavien, där det finns en stor religiös variation och som befunnit sig länge i Sverige, kunna genomföras. Även religiositet och religiös organisering bland migranter från Finland, som även de har en lång historia i Sverige, är en möjlig population att studera. Här finns mig veterligen ingen forskning gjord. En sådan studie skulle dessutom kunna ha en mer kvantitativ utgångspunkt och göras på likande sätt som den Eva Hamberg gjorde bland ungrare i Sverige i slutet av 1990-talet (Hamberg 2000). Den skulle också kunna ge viktig kunskap om religion relaterat till transnationella rörelser eftersom det bland svensk-finländare finns nära band till Finland. Studien skulle dessutom delvis fylla ut luckan om studier av migranter inom Svenska kyrkan eftersom många av de finska migranterna tillhör Svenska kyrkan.

⁶² Ett flertal andra studier som genomförts inom det tvärvetenskapliga forskningsnätverket Judar i Sverige - en minoritets historia, skulle även kunna vara av intresse som komparativa utgångspunkter (t.ex. Andersson & Carlsson 2013; Andersson & Kvist Geverts 2008; Rudberg 2008). Nätverket grundades 2007 vid Hugo Valentins centrum och historiska institutionen vid Uppsala universitet.

En annan möjlighet till forskning som kan ge värdefull kunskap på området i Sverige skulle vara att utgå från ett specifikt emigrationsland där migranterna har olika religiösa tillhörigheter och studera religiositet och religiös organisering i Sverige bland dessa migranter. Detta har tidigare gjorts i bland annat en studie av indiska och pakistanska migranter i USA, i den ovannämnda danska studien om migranter från Vietnam i Danmark och i en studie om migranter från Burma i Norge, från vilka mycket intressant kunskap om skillnader och likheter mellan olika religiösa inriktningar framkommer (Swe 2013; Borup 2011; Williams 1988). Återigen skulle migranter från forna Jugoslavien kunna vara en möjlig population att utgå från.

När det gäller att studera förändringar över tid finns också möjligheten att följa upp de relativt tidiga migrantstudier som gjordes i Sverige under 1980-talet och som delvis berörde religion. Detta gäller till exempel Westins studie om asiaterna från Uganda i Sverige från 1980-talet, som delvis även följdes upp i en avhandling om muslimer och religionsfrihet från 1998, där en av de studerade församlingarna delvis hörde till denna grupp (Alwall 1998; Westin 1986). Här finns alltså en unik möjlighet att nu mer än 40 år senare försöka utröna vad som över tid skett med dessa när det gäller religiös organisering och religiositet. Dessutom ger det en möjlighet att täcka in det som nämndes ovan, det vill säga att utgå från ett specifikt emigrationsland. Även de tidiga studierna av judar och judendom i Sverige skulle kunna följas upp för att ge en möjlighet till kunskap längre historiska förändringar när det gäller migration och religion i Sverige (Dencik 2006; Glück, Neuman & Stare 1997; Valentin 2013, 1964). Studien om migrantkyrkor från 1984, om katoliker i Sverige från 1990 och om svensk-chilenare från 2004 är andra exempel som skulle vara möjliga att följa upp för att få fram religiösa förändringar bland migranter över tid (Nordin 2004; Bang 1990; Ejerfeldt 1984).

Sedan finns det ett flertal fält inom området migration och religion som antingen helt saknas eller där det finns sparsamt med forskning gjord i Sverige. Ett av dessa gäller genus och där saknas främst studier som utgår specifikt från män. Det vill säga, det behövs forskning där immigrerade mäns erfarenheter när det gäller religion beaktas. Indirekt görs detta i forskning som lyfter fram religiöst ledarskap, men även detta är ett under studerat område i en svensk kontext.⁶³ Här kan till exempel en studie från Norge om religiöst ledarskap inom tamilhinduiska tempel i Norge tas upp som ett intressant exempel. I denna åskådliggörs vilken roll religion och ledarskap kan ha för integrationsprocesser, bland annat genom att statens reglering av

⁶³ Här kan en rapport från 2021 om kvinnor och ledarskap inom olika samfund dock nämnas som ett undantag *Delaktighet, inflytande och ledarskap bland kvinnor i trossamfund* (Klingenberg & Lövheim 2021)

arbetstillstånd för religiösa ledare från andra länder förhindrar upprätthållandet av, i detta fall, tempel (Jacobsen 2010). Den tidigare nämnda studien från Finland om lärare i islam i finska skolor och ett pågående projekt, *Rearticulating Islam: A New Generation of Muslim Religious Leaders* vid Köpenhamns universitet (KUA) om kunskapsöverföring inom islam i Danmark, är andra spännande ingångar till att studera ledarskap och överföring av kunskap (Rissanen 2012).⁶⁴

I Sverige har en del forskning om unga migranter och religion genomförts, men äldre migranternas erfarenheter är i stort sett utforskade. Här finns en viktig forskningslucka att fylla och dessutom finns en tidsaspekt att ta hänsyn till. De stora antal migranter som kom till Sverige under 1970-talets arbetskraftsinvandring börjar nu bli så pass gamla att det inom ett tiotal år inte kommer att vara möjligt att ha dessa som förstahanskällor längre. Det var dessutom dessa personer som ofta initierade olika samfund och församlingar i Sverige.

En annan aspekt som skulle kunna fördjupas i kommande forskning är den om vilken betydelse religion kan ha för migranter när det gäller meningsskapande och välbefinnande. I forskning från USA var detta från början en viktig aspekt som studerades (se Connor 2014). I Sverige har detta främst kommit att göras av religionspsykologer och med fokus på flyktingar (t.ex. Porobić 2012; Cetrez 2011; se även Swe 2013). I den tidigare nämnda studien om migrantungdomar i Europa, inkluderat Sverige, och deras psykologiska och sociokulturella ackulturation visade till exempel att det fanns ett samband mellan religiös tillhörighet och psykologiskt välbefinnande, där muslimer hade den högsta graden av välbefinnande. Även en dansk studie från 2009 visade att den muslimska identiteten och tillhörighet till en lokal muslimsk gemenskap har, genom att skapa trygghet och tillhörighet, betydelse för de studerade personernas känsla av att höra till på en lokal nivå, men visade sig även ha betydelse för upplevd tillhörighet även på en nationell nivå (Valentine, Sporton & Bang Nielsen 2009). Dessa resultat indikerar att det skulle kunna finnas mycket att lära genom att expanderad sådana studier till att även inkludera exempelvis socialpsykologiska och sociologisk vetenskapliga perspektiv. Även studier som specifikt behandlar flyktingar skulle kunna inkludera religionens funktion för dessa. Eftersom religionen skulle kunna vara den primära orsaken till migrationen bland dessa är det sannolikt att andra religiösa processer uppstår i migrationssituationen.

⁶⁴ Se även pågående projekt på University of Copenhagen: *Rearticulating Islam: A New Generation of Muslim Religious Leaders* (<https://ccrs.ku.dk/research/centres-and-projects/rearticulating-islam-a-new-generation-of-muslim-religious-leaders/>, hämtad den 27 april 2022).

Som sammanställningen om forskning i Sverige visade är det främst studier som utgår från individnivån som har gjorts i Sverige. Till viss del återfinns även studier om migration och religion på en samhällsnivå. Som nämndes ovan finns det dock ett stort behov av mer forskning kring religiös organisering, det vill säga om etablering och upprätthållande av migrantsamfund och församlingar som vänder sig till migranter. Ett par av de nu pågående forskningsprojekten, det om syrisk-ortodoxa kyrkan i Sverige och om pentekostala migrantförsamlingar, kommer till viss del att fylla den luckan, men mycket mer återstår att göra. Även i detta fall är det viktigt att komma ihåg det är något som behöver genomföras snart. Detta eftersom den generation som var med vid etablerandet av flera av dessa samfund börjar bli gamla och dokumentationen från dessa processer kan vara svår, om den alls finns, att få fram utan hjälp av de som då var med när det skedde. Här är det också viktigt att komma ihåg att det nästan inte finns någon forskning gjord om den mer oorganiserade religionen, det vill säga om människors mer allmänna andlighet som ofta återfinns i gränslandet mellan religiösa tillhörigheter och det vardagliga livet. Studier inom detta fält kommer troligtvis också göra det möjligt att generera kunskap om integrationsprocesser på individnivå. Detta eftersom det bland dessa människor ofta finns en stor religiös rörlighet och öppenhet för religiös synkretism (se t.ex. Löwendahl 2002).

När det gäller religion på en samhällsnivå saknas forskning om hur den ökade religiösa pluraliteten påverkar fängelsevården och försvaret. När det gäller utbildningsområdet skulle det till exempel vara av intresse att vetenskapligt studera hur de religiösa friskolor som etablerats i Sverige under senare tid relaterar till migration och till andra skolor. Även forskning om hur vårdsektorn påverkas av detta behöver utökas. Ur ett juridiskt perspektiv finns det behov av forskning om regelverk och rättsskipning som bygger på religiösa dogmer framför eller parallellt med allmänna lagsystem när samfund med en kortare tid i Sverige etableras. Ett annat fält av vikt att studera är hur begravningsväsendet har förändrats som en följd av ökad religiös pluralitet. När det gäller fängelsevården finns mycket att lära från studier om detta i de andra nordiska länderna (se t.ex. Rasmussen 2010; Olsen 2008; Kühle & Lomholt 2006; Furseth 2001). När det gäller begravningsväsendet finns det i kapitel 3 nämnda pågående HERA-projektet om begravningsplatser som kommer att ge en del svar, men mycket återstår att göra inom området. Här finns också möjlighet att relatera till tidigare internationell forskning om begravingar och religiös mångfald (t.ex. Beebejaun m.fl. 2021; Maddrell m.fl. 2021; van den Breemer 2021; Amanik & Fletcher 2020; Jedan m.fl. 2020; Grønseth 2018; Hunter 2016; Gardner 2002).

Metodologiskt skulle jag vilja nämna textstudier som en ingång att få utvidgad kunskap om migration, religion och integration. Ett exempel på det är möjligheten att studera digital kommunikation där mycket av människors vardag och migranternas sociala sammanhang idag sker. En intressant norsk studie visade till exempel vilken stor betydelse nätbaserade debattforum och Facebook-grupper har för unga muslimer i Oslo för att skapa och upprätthålla deras transnationella tillhörigheter (Jacobsen & Andersson 2012). Även ett pågående nederländskt forskningsprojekt lyfter in just texter för att skapa kunskap om migranter, i detta fall kristna migranter i Europa från Afrika och Mellanöstern, och religion.⁶⁵

Avslutningsvis skulle jag vilja nämna ett par ytterligare områden som skulle kunna bidra med viktig kunskap. Ett av dessa är som tidigare nämnts att genomföra nordiska komparativa studier. Tidigare religionssociologiska studier har visat att detta kan vara fruktbart och även om, eller kanske just för, migrationshistorierna skiljer sig åt mellan dessa länder finns mycket att lära genom att göra sådana komparationer. Ett annat är att studera religion och religiositet utifrån ett mer "diffunderat" perspektiv. Med detta menar jag att studera de områden där religiös uppblandning sker eller där religionen och religiösa tillhörigheter avtar eller försvinner. Detta görs till exempel i den pågående studien om sekulära muslimer, men där även andra tidigare religiösa tillhörigheter kan vara av intresse att belysa. Även den pågående studien om pentekostala migrantförsamlingar tangerar detta, men då på en mer organisatorisk nivå (se t.ex. Moberg 2013). Den tidigare nämnda studien av blandade äktenskap som Dencik genomförde skulle till exempel kunna följas upp, men även vad som sker i förlängningen av olika interreligiösa organisationer och arbeten (Dencik 2009b). En fråga som är viktig att ställa är i detta sammanhang är om dessa över tid övergår till en form av hybridiserad religion?

Med islam som undantag finns alltså kunskapsluckor när det gäller beskrivande studier av de flesta samfund och dess tillhöriga. Dessutom har vi inte kunskap om detta ur ett historiskt perspektiv, vilket nu behövs eftersom flera av de samfund som etablerats i Sverige som en följd av nutida migration har varit etablerade länge i landet. Det saknas även kunskap av vad som sker med religion i relation till migration på ett övergripande plan i Sverige idag. Eftersom det handlar om en period på över 50 år behöver vi nu mer kunskap om de förändringar i religion i Sverige som skett som en följd av migration. Det gäller både på en individnivå, såväl som grupp- och samhällsnivå. Några

⁶⁵ Se pågående projekt på Radboud University: ERC project Rewriting Global Orthodoxy (<https://www.ru.nl/ivoc/english/projects-research/research/erc-project-rewriting-global-orthodoxy/>, hämtad den 21 december 2022).

områden där det saknas kunskap är genus, ledarskap, lärande, äldre, religionens betydelse för migranter och flyktingar, religiös organisering och förändringar inom religiösa samfund, sjukvård, fängelsevård, försvaret och begravningar samt icke-organiserad religion och andlighet.

Sist men inte minst, finns en kunskapslucka när det gäller att förstå religion från ett majoritetsperspektiv. Den absolut största delen av all forskning som gjorts i Sverige på området migration och religion har tagit sin utgångspunkt i migranterna och samfund relaterade till dessa. Nästan inget har gjorts om vad som sker bland de människor i Sverige som inte har migranterfarenheter eller bland samfund som inte etablerats som en följd av mer nutida migration. Här finns fortfarande mycket av vikt att få kunskap om.

Litteratur

- Abraham, Sameer & Abraham, Nabel (red.) 1983. *Arabs in the new World. Studies on Arab-American Communities*. Detroit: Wayne State University.
- Ahlin, Lars; Borup, Jørn; Fibiger, Marianne Qvortrup; Kühle, Lene; Mortensen, Viggo & Dybdak Pedersen, René. 2012. Religious Diversity and Pluralism: Empirical Data and Theoretical Reflections from the Danish Pluralism Project, *Journal of Contemporary Religion*, 27 (3), s. 403–418.
- Ahlstrand, Kajsa & Gunner, Göran (red.) 2008. *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*. Stockholm: Verbum.
- Al-Azmeh, Aziz & Fokes, Effie (red.) 2007. *Islam in Europe: Diversity, Identity and Influence*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alwall, Jonas 2001. Invandrade gruppers trossamfund och församlingar, i Skog, Margareta (red.), *Det religiösa Sverige: gudstjänst- och andaktsliv under ett veckoslut kring millennieskiftet*, Örebro: Libris, s. 137–168.
- Alwall, Jonas 1999. Islam och religionsfriheten, i Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red.), *Blågul islam? Muslimer i Sverige*, Nora: Nya Doxa, s. 143–156.
- Alwall, Jonas 1998. Muslim Rights and Plights. *Muslim Rights and Plights. The Religious Liberty Situation of a Minority in Sweden*, (Doktorsavhandling). Lund: Lund Univ. Press.
- Amanik, Allan & Fletcher, Kami 2020. *Till Death Do Us Part: American Ethnic Cemeteries as Borders Uncrossed*. Mississippi: University Press of Mississippi.
- Andersson, Daniel & Sander, Åke (red.) 2015. *Det mångreligiösa Sverige. Ett landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, Lars M & Kvist Geverts, Karin (red.) 2008. *En problematisk relation. Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Uppsala: Historiska institutionen
- Andersson, Lars M. & Carlsson, Carl Henrik 2013. *Från sidensjalar till flyktingmottagning: Judarna i Sverige – en minoritets historia*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia.
- Arentzen, Tomas 2015. *Ortodoxa och österländska kyrkor i Sverige*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.

-
- Argyle, Michael & Beit-Hallahmi, Benjamin, 1997. *The psychology of religious behaviour, belief and experience*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Aronson, Torbjörn 2021. Tillväxten av nya pentekostala församlingar i Sverige 1974–2020, i Alvarsson, Jan-Åke (red.), *Pentekostalismen i Sverige på 2020-talet*. Skellefteå: Artos & Norma förlag. s. 71–120.
- Aronson, Torbjörn 2016. *Ett nytt karismatiskt landskap i Sverige*. Uppsala: Areopagos.
- Arousell, Jonna, Aje Carlbon; Sara Johnsdotter & Birgitta Essén 2019. Does Religious Counselling on Abortion Comply with Sweden's 'Women-Friendly' Abortion Policies? A Qualitative Exploration Among Religious Counsellors, *Sexuality & Culture*, vol 23, s. 1230–1249.
- Aschim, Anders 2020. Da katolisismen kom att til Nordvestlandet, i, Løvlie, Birger; Halse, Per & Hatlebrekke, Kristin (red.), *Tru på Vestlandet*. Oslo: Cappelen Dam Akademisk. s. 311–338
- Axelsson, Tomas & Stier, Jonas 2020. Religions – a Janus-Faced Phenomenon in Local Politics: A Swedish Interreligious council and Participants' Views on Religions as a Possible Asset for Societal Cohesion in the Local Community, *Interreligious Studies and Intercultural Theology*, 4(2), s. 224–246.
- Axelsson, Tomas; Ulf Hansson & Thomas Sedelius 2018. *Från privatsak till politisk kraft? Borlänges interreligiösa råd och förväntningar på religion som resurs i lokalsamhället*, Rapport nr 7. Dalarna: Interkulturellt utvecklingscentrum Dalarna (IKUD).
- Axner, Marta 2013. *Public religions in Swedish media: a study of religious actors on three newspaper debate pages 2001–2011*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Bachner, Henrik & Bevelander, Pieter 2021. *Antisemitiska attityder och föreställningar*. Stockholm: Forum för levande historia och Brå.
- Bachner, Henrik & Ring, Jonas 2006. *Antisemitism i Sverige. En jämförelse av attityder och föreställningar 2005 och 2020*. Stockholm: Forum för levande historia och Brå.
- Bader, Veit 2003. Religious Diversity and Democratic Institutional Pluralism, *Political Theory*, 31(2), s. 265–294.
- Bang, Hanne 1990. *Religious Identity over Two Generations: Roman Catholic Immigrant and Convert Families*, (Doktorsavhandling). Stockholm: Stockholms universitet.

-
- Beckford, James A (red.) 2016. *Migration and Religion. The International Library of Studies on Migration series*. Vol 1 & 2. Cheltenham: Edward Edgar Publishing.
- Beebeejaun, Yasminah; McClymont, Katie; Maddrell, Avril; Mathijssen, Brenda & McNally, Danny 2021. Death in the Peripheries: Planning for Minority Ethnic Groups beyond "the City." *Journal of Planning Education and Research*, <https://doi.org/10.1177/0739456X211043275>
- Berg, Magnus 1994. *Seldas andra bröllop. Berättelser om hur det är: turkiska andragenerationsinvandrare, identitet, etnicitet, modernitet, etnologi*, (avhandling). Göteborg: Göteborgs universitet.
- Berglund, Jenny & Sorgenfrei, Simon (red.) 2009. *Ramadan – En svensk tradition*. Stockholm: Arcus.
- Berntson, Martin; Nilsson, Bertil & Wejryd, Cecilia 2012. *Kyrka i Sverige: introduktion till svensk kyrkohistoria*. Skellefteå: Artos.
- Berry, John W. (red.) 2006. *Immigrant youth in cultural transition: acculturation, identity, and adaptation across national contexts*. London: Routledge.
- Björklund, Ulf 1980. *Från ofärd till välfärd: en kristen minoritetsgrupps migration från Mellersta Östern till Sverige*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- Blückert, Kjell 2006. The Church as Mosaic: Catholicity in a Pluralist Context, *International Journal for the Study of the Christian Church*, 6 (2), s. 166–179.
- Bonifacio, Glenda Tibe & Angeles, Vivienne S. M. (red.) 2010. *Gender, Religion, and Migration. Pathways of Integration*. Lanham (Md): Lexington Books.
- Borell, Klas 2012. *Islamofobiska fördomar och hatbrott. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Borell, Klas & Gerdner, Arne 2013. Cooperation or Isolation? Muslim Congregations in a Scandinavian Welfare State: A Nationally Representative survey from Sweden, *Review of Religious Research*, 55 (4), s. 557–571.
- Borell, Klas & Gerdner, Arne 2011. Hidden Voluntary Social Work: A Nationally Representative Survey of Muslim Congregations, *The British Journal of Social Work*, 41 (5), s. 968–979
- Borell, Klas; Gernder, Arne; Sällström, Anna; Nordlander, Johanna & Lundkvist, Elisabeth 2011. Muslimska församlingar i lokalsamhället. Samverkan eller isolering, *Socialvetenskaplig tidskrift*, 18 (1), s.42–56.

-
- Borup, Jørn 2011. *Religion, kultur og integration: vietnamesere i Danmark*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Breton, Raymond 2012. *Different gods. Integrating Non-Christian Minorities*. Montréal: McGill-Queen's University Press. Broberg, Gunnar; Runblom, Harald & Tydén, Mattias (red.) 1988, *Judiskt liv i Norden*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Buijs, Frank J. & Rath, Jan 2002. *Muslims in Europe: the state of research*, Essay prepared for the Russell Sage Foundation, New York, US.
- Bäckelie, Jonatan & Göran Larsson 2013. Political opinion and participation among young Muslims in Sweden: A case study, i Nielsen, Jorgen S (red.), *Muslim Political Participation in Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Carlbon, Aje 2006. An Empty Signifier: The Blue-and-Yellow Islam of Sweden, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 26 (2), s. 245–261.
- Carlbon, Aje 2003. *The Imagined versus the Real Other, Multiculturalism and the Representation of Muslims in Sweden*, (Doktorsavhandling) Lund: Lunds universitet.
- Carlsson, Peter (red.) 2010. *Vägen in. Om andlig vård i Kriminalvården*, Stockholm/Norrköping: Sveriges Kristna Råd/Kriminalvården.
- Cato, Johan 2015. Islam in Sweden: Institutionalization, Public Debates and Discursive Paradoxes, i Marian Burchardt & Ines Muichalowski (red.), *After Integration. Islam, Conviviality and Contentious Politic in Europe*, s. 267–283
- Cato, Johan 2012. När islam blev svenskt: föreställningar om islam och muslimer i svensk offentlig politik 1975–2010. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Cesari, Jocelyne 2004. *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and in the United States*. London: Macmillan.
- Cetrez, Önver 2011. The next generation of Assyrians in Sweden: religiosity as a functioning system of meaning within the process of acculturation, *Mental Health, Religion & Culture*, 14 (5), s. 473–487.
- Cetrez, Önver 2005. *Meaning-making variations in acculturation and ritualization: a multi-generational study of Suroyo migrants in Sweden*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Christiansen, Henrik Reintoft; Hoeg, Ida Marie; Kühle, Lene & Nordin, Magdalena 2018. Rooms of Silence at three universities in Scandinavia, *Sociology of Religion: A Quarterly Review*, 80 (3), s. 299–322.

-
- Connor, Philip 2014. *Immigrant Faith. Patterns of Immigrant Religion in the United States, Canada and Western Europe*. New York: New York University Press.
- Crockett, Alasdair & Voas, David 2006. Generations of Decline: Religious Change in 20th-Century Britain, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45 (4), s. 567–584.
- Delmi 2021:1. *Idrott och hälsa bland flickor – Uppfattningar och erfarenheter bland föräldrar från Somalia, Eritrea, Syrien och Sverige*, Anders Kassman och Åsa Kneck.
- Dencik, Lars 2009a. Diasporans dialektik: Om konsten att vara judisk i den svenska moderniteten, *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 3–4.
- Dencik, Lars 2009b. 'Kosher and Christmas Tree: On Marriages between Jews and Non-Jews in Sweden, Finland, and Norway, i *Jewish Inter-marriage Around the World*, Shulamit, Reinhartz & DellaPergola, Sergio (red.). London and New York: Routledge, s. 75–87.
- Dencik, Lars 2006. *Judendom i Sverige. En sociologisk belysning*, Uppsala: Swedish Science Press.
- Dencik, Lars 2003. Jewishness in postmodernity: the case of Sweden, i Gitelman, Zvi; Kosmin, Barry & Kovacs, András (red.), *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*. Budapest: Central European University Press, s. 75–104.
- Deniz, Fuat 1999. *En minoritets odysseé: upprätthållande och transformation av etnisk identitet i förhållande till moderniseringsprocesser: det assyriska exemplet*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Uppsala universitet.
- Du Bois, W.E.B 1903. *The Negro Church*. Atlanta: Atlanta University Press
- Dudas, Victor 2020. *Exploring the identity of a group of Assyrian/Syriac young adolescents in Sweden. A mixed-methods study within the discipline of Psychology of Religion and the research field of Identity Development* (Doktorsavhandling). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ebaugh, Helen Rose 2010. Transnationality and Religion in Immigrant Congregations: The Global Impact, *Nordic Journal of Religion and Society*, 23(2), s. 105–119.
- Ebaugh, Helen Rose & Chafetz, Janet 2002. *Religion Across Borders: Transnational Immigrant Networks*, Lanham: AltaMira Press.
- Ebaugh, Helen Rose & Chafetz, Janet 2000. *Religion and the New Immigrants: Continuities and Adaptations in immigrant Congregations*, Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

-
- Ebaugh, Helen Rose & Chafetz, Janet 1999. Agents for Cultural Reproduction and Structural Change: The Ironic Role of Women in Immigrant Religious Institutions, *Social Forces*, 78 (2), s. 585–612.
- Edling, Christofer, Jens Rydgren & Love Bohman 2014. Faith or Social Foci? Happiness, Religion, and Social Networks in Sweden, *European Sociological Review*, 30 (5), s. 615–626.
- Ehn, Billy 1975. *Sötebrödet - en etnologisk studie av jugoslaver vid ett dalsländskt pappersbruk*. Stockholm: Tidens förlag.
- Ejerfeldt, Lennart 1984. *Katolska, ortodoxa och österländska kyrkor på församlingsnivå*. Stockholm: Religionssociologiska Institutet.
- Elgvin, Olav & Tronstad, Christian Rose 2013. Nytt land, ny religiøsitet? Religiøsitet og sekularisering blant ikke-vestlige innvandrere i Norge, *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 54 (1), s. 63–91.
- Eliassi, Barzoo 2013. Orientalist Social Work: Cultural Otherization of Muslim Immigrants in Sweden, *Critical Social Work*, 14 (1), s. 33–47.
- Emanuelsson, Fredrik 2015. Mångkultur i Romersk-katolska kyrkan i Sverige, i Flodell, Sven-Arne (red.), *Att mötas är att växa. En studie i mångkulturalitet*. Skellefteå: Artos, s. 296–304.
- Engelbrektsson, Ulla-Britt 1995. *Tales of identity: Turkish youth in Gothenburg*. Stockholm: Centrum för invandringsforskning (CIEFO).
- Engelbrektsson, Ulla-Britt 1978. *The force of tradition: Turkish migrants at home and abroad*, (Doktorsavhandling). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Enkvist, Victoria; Lokrantz, Hedvig & Zillén, Kavot (red.) 2020. *Religionsfrihet: rättsliga skiftningar och nyanser*. Uppsala: lustus förlag.
- Enstedt, Daniel 2018a. Levd apostasi bland ex-muslimer i Enstedt, Daniel & Plank, Katarina (red.), *Levd religion. Den heliga vardagen*, Lund: Nordic Academic Press, s. 326–341.
- Enstedt, Daniel 2018b. Understanding religious apostasy, disaffiliation, and Islam in Contemporary Sweden, i Van Nieuwkerk, Karin (red.), *Moving in and out of Islam*. Texas: University of Texas Press, s. 67–87.
- Enstedt, Daniel & Larsson, Göran 2013. Telling the Truth about Islam? Apostasy narratives and representations of Islam on Wikilslam.net, *CyberOriente*, 7 (1), s. 65–93.
- Eriksson, Tomas & Moza, C 2009. *Moskéer i Sverige - en kartläggning av motståndet mot utfärdade bygglov*. Östersund: Mittuniversitetet.

-
- Fibiger, Marianne Qvortrup 2017. Alike but Different: The Understanding of Rituals among Sri Lankan Tamil Hindus in Denmark, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44 (16), s. 2634–2648.
- Fibiger, Marianne Qvortrup 2009. The Danish Pluralism Project, *Religion*, nr. 39, s. 169–75.
- Fibiger, Marianne Qvortrup (red.) 2004. *Religious Diversity: Mapping Religion and Spirituality in Aarhus*, Højbjerg: Systime.
- Fischer, David 2000 (1996). *Judiskt liv i Sverige. En undersökning bland medlemmar i Stockholms judiska församling*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Uppsala universitet.
- Fleischmann, Fenella & Phalet, Karen 2012. Integration and religiosity among the Turkish second generation in Europe: a comparative analysis across four capital cities, *Ethnic and Racial Studies*, 35 (2), s. 320–341.
- FRA 2018. *Experiences and perceptions of antisemitism. Second survey on discrimination and hate crime against Jews in the EU*. <https://fra.europa.eu/en/publication/2018/experiences-and-perceptions-antisemitism-second-survey-discrimination-and-hate> [hämtad den 11 april 2022]
- Fredriksson, Trudy 2013. *Uppvaknandets vägar: Från buddhistisk historia till nutidens utövning och gemenskapsliv*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Fredriksson, Trudy (red.) 1989. *Buddhistisk verksamhet i Sverige*, Stockholm: Trossamfundet Karmai Tenpai Gyaltsen, Samfund för tibetansk buddhism.
- Freyne-Lindhagen, Marianne 1993. Ideological contradictions and cultural logic, i Barot, Rohit (red.), *Religion and Ethnic minorities*. London: Routledge, s. 112–134.
- Fridolfsson, Charlotte & Elander, Ingemar 2012. Faith-based Organizations and Welfare State, Retrenchment in Sweden: Substitute or Complement?, *Politics and Religion*, 5 (3), s. 634–654.
- Furseth, Inger (red.) 2018. *Religious Complexity in the Public Sphere Comparing Nordic Countries*. London: Springer.
- Furseth, Inger 2001. *Muslims in Norwegian Prisons and the Defence*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Galal, Lise; Liebman, Louise & Nordin, Magdalena 2018. Routes and relations in Scandinavian interfaith forums: Governance of religious diversity by states and majority churches, *Social Compass*, 65 (3), s. 329–345.

-
- Gardner, Katy 2002. Death of a migrant: transnational death rituals and gender among British Sylhetis, *Global Networks*, 2(3), s. 191–204.
- Gärde, Johan 1999. *Från invandrarkyrka till mångkulturellt samfund. En kyrkosociologisk analys av katolska kyrkan i Sverige från 1970-tal till 1990-tal*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Uppsala universitet.
- Gardell, Mattias 2018. *Moskéers och muslimska församlingars utsatthet och säkerhet i Sverige*. Uppsala: Centrum för mångvetenskaplig forskning om rasism.
- Geaves, Ron 1996. *Sectarian Influences within Islam in Britain with Reference to the Concepts of 'Ummah' and 'Community'*. Leeds: University of Leeds.
- Gerholm, Tomas & Lithman, Yngve (red.) 1988 (1990). *The New Islamic Presence in Western Europe*. London: Mansell Publishing Limited.
- Glazer, Nathan & Moynihan, Daniel Patrick, 1970 (1963), *Beyond the Melting Pot – The Negroes, Puerto Rican, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Glück, David, Neuman, Aron & Stare, Jacqueline (red.) 1997. *Sveriges judar. Deras historia, tro och traditioner*. Stockholm: Judiska museet.
- Gordon, Hans & Grosin, Lennart 1973, *Den dubbla identiteten – Judarnas anpassningsmönster i historisk och psykologisk belysning*, (Doktorsavhandling). Stockholm: Stockholm universitet.
- Grimell, Jan 2021. *Uniformer, identiteter och militära självvårdare. En intervjustudie om prästers erfarenheter av institutionssjälvvård i Försvarsmakten*. Skellefteå: Artos Academic.
- Grønseth, Anne Sigfrid 2018. Migrating rituals: negotiations of belonging and otherness among Tamils in Norway, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(16), s. 2617–2633.
- Gunner, Göran 2008. Muslimer i Enköping, i Kajsa Ahlstrand & Göran Gunner (red.), *Guds närmaste stad? En studie om religionernas betydelse i ett svenskt samhälle i början av 2000-talet*, Stockholm: Verbum.
- Gustafsson, Göran & Dahlgren, Curt 1987. *Religion och kyrka i fem nordiska städer 1930–1985*. Malmö: Liber.
- Gustafsson, Kristina 2004. *Muslimsk skola, svenska villkor: Konflikt, identitet och förhandling*. Umeå: Boréa.
- Hacısoftaoğlu, Ilknur & Gertrud Pfister 2012. Transitions: life stories and physical activities of Turkish migrants in Denmark, *Sport in Society*, 15(3), s. 385–398.

-
- Hadžibulić, Sabina 2021. *Serbisk-ortodoxa kyrkan i Sverige*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund.
- Hadžibulić, Sabina & Lagerspetz, Mikko 2020. New Rituals Out of an Old One: The Slava among Serbian Immigrants in Sweden, *Journal of Religion in Europe*, 13 s. 23–44.
- Hallonsten, Gösta 1992. *Östkyrkor i Sverige. En översikt*. Skellefteå: Artos.
- Hamberg, Eva 2000. *Livsåskådningar, religion och värderingar i en invandrargrupp – En studie av sverigeeungrare*. Stockholm: Centrum för invandringsforskning (CEIFO).
- Hammarström, Per 2007. *Nationens styvbarn: judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*. Stockholm: Carlsson.
- Hansson, Anna 2021. Hjärtats omsorg. En rapport om buddhistisk andlig vård inom sjukvården i Sverige. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund.
- Harkness, Georgia 1921. *The Church and the Immigrant*. New York: George H. Doran Co.
- Heelas, Paul & Woodhead, Linda 2005. *The spiritual revolution: why religion is giving way to spirituality*. Malden, Mass: Blackwell.
- Helgesson Kjellin, Kristina 2016. *En bra plats att vara på: en antropologisk studie av mångfaldsarbete och identitetsskapande inom Svenska kyrkan*. Skellefteå: Artos.
- Hellqvist, Kristina & Andreas Sandberg 2016. *En tid av möten. Arbetet med asylsökande och nyanlända*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Herberg, Will 1960 (1955). *Protestant - Catholic - Jew. An Essay in American Religious Sociology*. Garden City, New York: Anchor.
- Hole, Elisabeth 2005. *Neither Here - Nor There: An Anthropological Study of Gujarati Hindu Women in the diaspora*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Uppsala universitet.
- Hole, Elisabeth 2003. *Diasporic Differences. Gender, Identity, and Symbolism in two Hindu communities in Sweden*, (opublicerad licavhandling). Uppsala universitet
- Holmqvist Lid, Carina 2016. *Representera och bli representerad. Elever med religiös positionering talar om skolans religionskunskapsundervisning*, (Doktorsavhandling). Karlstad: Karlstads universitet.

<https://ccrs.ku.dk/research/centres-and-projects/rearticulating-islam-a-new-generation-of-muslim-religious-leaders/>, hämtad den 27 april 2022.

<https://www.ru.nl/ptrs/research/research-projects/rewriting-global-orthodoxy/>, hämtad den 27 april 2022).

- Hultberg, Thomas K:son 1972. *Några icke-kristna religioner i 1900-talets Sverige: hinduism, buddhism, islam och baha'i med särskild hänsyn till utvecklingen efter andra världskriget*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hunter, Alistair 2016. Staking a Claim to Land, Faith and Family: Burial Location Preferences of Middle Eastern Christian Migrants, *Journal of Intercultural Studies*, 37 (2), s. 179–194.
- Hvitfelt, Håkan 1998. Den muslimska faran: Om mediebilden av islam, i Brune Ylva (red.), *Mörk magi i vita medier*, s. 72–84.
- Hvitfelt, Håkan 1991. Svenska attityder till islam, i S. Holmberg & C. Weibull (red.), *Politiska opinioner*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ilicki, Julian 1988. *Den föränderliga identiteten. Om identitetsförändringar hos den yngre generationen polska judar som invandrade till Sverige under åren 1968–1972*, doktorsavhandling, Åbo: Sällskapet för judaistisk forskning.
- Jacob, Konstanze & Kalter, Frank 2013. Intergenerational Change in Religious Salience Among Immigrant Families in Four European Countries, *International Migration*, 51(3), s. 38–56.
- Jacobsen, Christine M. 2006. *Staying on the Straight Path. Religious Identities and Practices among young Muslims in Norway*, (Doktorsavhandling). Bergen: University of Bergen.
- Jacobsen, Knut A. 2010. Leadership Structures and Government Regulation of Hinduism in Norway, *Finnish Journal of Ethnicity and Migration*, 5 (2), s. 39–46.
- Jacobsen, Knut A & Myrvold, Kristina (red.) 2011. *Sikhs in Europe. Migration, Identities and Representations*. Farnham: Ashgate.
- Jahnke, Fredrik 2021. *Toleransens altare och undvikandets hänsynsfullhet: Religion och meningsskapande bland svenska grundskoleelever*, (Doktorsavhandling). Stockholm: Södertörns högskola.
- Jakku, Nina 2019. *Muslimska kvinnors mobilitet: möjligheter och hinder i de liberala idealens Sverige*, (Doktorsavhandling). Lund: Lund University.
- Jedan, Christoph; Kmec, Sonja; Kolnberger, Thomas; Venbrux, Eric & Westendorp, Mariske 2020. Co-Creating Ritual Spaces and Communities: An Analysis of Municipal Cemetery Tongerseweg, Maastricht, 1812–2020, *Religions*, vol 11(9), <https://doi.org/10.3390/rel1109045>

-
- Jensen, Tina 2006. Religious Authority and Autonomy Intertwined: The Case of Converts to Islam in Denmark, *The Muslim World*, 96 (4), s. 643–660.
- Jensen, Tina Gudrun & Østergaard, Kate 2007. *Nye muslimer i Danmark: møder og omvendelser*. Højbjerg: Aarhus universitet.
- Johansson, Bo 1999. Islamiska friskolor – lyckad integration eller hot mot mångfalden, i *Blågul islam? Muslimer i Sverige*, Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red), Nora: Nya Doxa.
- Johnsdotter, Sara 2002. Created by God: how Somalis in Swedish exile, reassess the practice of female circumcision, (Doktorsavhandling). Lund: Lund universitet.
- Juul, Kristine 2011. From Danish Yugoslavs to Danish Serbs: National Affiliation Caught Between Visibility and Invisibility, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 37 (2), s. 237–255.
- Karlsson Minganti, Pia 2007. *Muslima: Islamisk väckelse och unga muslimska kvinnors förhandlingar om genus i det samtida Sverige*. Stockholm: Carlssons bokförlag.
- Karlsson, Pia & Svanberg, Ingvar 1997. Religionsfrihet och religiös mångfald, i Karlsson, Pia & Svanberg, Ingvar (red.), *Religionsfrihet i Sverige: om möjligheten att leva som troende*, Lund: Studentlitteratur.
- Karlsson, Pia & Svanberg, 1995. Moskéer i Sverige. En religionsetnologisk studie av intolerans och vanmakt, *Tro & Tanke*, nr 7.
- Kashima, Tetsuden 1977. *Buddhism in America: The Social Organisation of an Ethnic Religious Institution*. Westport (Conn): Greenwood Press.
- Kaya, Ayhan 2009. *Islam, Migration and Integration. The Age of Securitization*, New York: Palgrave Macmillan.
- Ketola, Kimmo & Martikainen, Tuomas (red.) 2011. *The Religions in Finland Project*, <https://uskonnot.fi/in-english/>.
- Khan, Rabea M. 2021. Speaking 'Religion' through a Gender Code: The Discursive Power and Gendered-Racial Implications of the Religious Label, *Critical Research on Religion*, 10(2), s. 153–169.
- Kittelman Flensner, Karin 2015. *Religious Education in Contemporary Pluralistic Sweden*, (Doktorsavhandling). Göteborg: Göteborgs universitet.
- Kivisto, Peter 2014. *Religion and Immigration. Migrant Faiths in North America and Western Europe*. Cambridge: Polity.

-
- Klingenberg, Maria & Lövheim, Mia 2021. *Delaktighet, inflytande och ledarskap bland kvinnor i trossamfund*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund.
- Klingenberg, Maria & Lövheim, Mia (red.) 2019. *Unga och religion. Troende, ointresserade eller neutrala?*, Malmö: Gleerups.
- Klingenberg, Maria & Nordin, Magdalena 2019. Migration och ungdomars förhållningssätt till religion, i Klingenberg, Maria & Lövheim, Mia (red.), *Unga och religion - Troende ointresserade eller neutrala?* Malmö: Gleerups, s. 109–126.
- Koningsveld W. A. R. & Shadid P. S. van (red.) 1995. *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe: Opportunities and Obstacles in the Acquisition of Equal Rights*. Kampen: Kok Pharos.
- Krabbe Trolle, Astrid 2019. *The Sociology of Morals. Catholic Practices and Generational Identities among Filipino Migrants in Copenhagen, Denmark*, (Doktorsavhandling). Köpenhamn: University of Copenhagen.
- Kubai, Anne 2015. Sjunga Herrens sånger i ett främmande land. Afrikanska kyrkor i Sverige – mellan segregation och integration, i Flodell, Sven-Arne (red.), *Att mötas är att växa. En studie i mångkulturalitet*. Skellefteå: Artos, s. 305–320.
- Kubai, Anne 2014a. Accomodation and Tension: African Christian Communities and their Swedish Hosts, i Vilançã, Helena, Pace, Enzo; Furseth, Inger & Pettersson, Per (red.). *The Changing Soul of Europe*, Farnham: Ashgate, s. 149–172.
- Kubai, Anne 2014b. Living by the Spirit: African Christian Communities in Sweden, i Adogame, Afe (red.), *The Public Face of African New Religious Movements*, London: Routledge, s. 163–189.
- Kühle, Lene & Carl Lomholt (red.) 2006. *Straffens menneskelige ansigt? En antologi om etik, ret og religion i fængslet*. København: Forlaget ANIS.
- Kuusela, Kirsti 1993. A Mosque of our own. Turkish immigrants in Gotheburg, i Barot, Rohit (red.), *Religion and Ethnicity: Minorities and change in the metropolis*, Kampen: Kok Pharos Pub. House.
- Lagervall, Rickard & Stenbeck, Leif 2016. *Muslimska församlingar och föreningar i Malmö och Lund – en ögonblicksbild*, rapport Centrum för Mellanösterns studier. Lund: Lunds universitet.
- Larsson, Göran 2009. *Andlig vård inom Kriminalvården –En kunskapsöversikt*, Projektnummer: 2009:124. Norrköping: Kriminalvården.

-
- Larsson, Göran 2005. The Impact of Global Conflicts on Local Contexts: Muslims in Sweden after 9/11 – the Rise of Islamophobia, or New Possibilities? *Islam and Christian-Muslim Relations*, 16 (1), s. 29–42.
- Larsson, Göran 2004. *Islam och muslimer i Sverige: en kommenterad bibliografi*. Göteborg: Makadam.
- Larsson, Göran & Thurfjell, David 2013. *Shiamuslimer i Sverige - en kortfattad översikt*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Levitt, Peggy 2007. *God Needs No Passport: Immigrants and the Changing American Religious Landscape*. New York: The New Press.
- Liliequist, Marianne 1996. *I skuggan av "inte utan min dotter" – exiliraniers identitetsarbete*. Carlssons Förlag, Stockholm.
- Liljefors Persson, Bodil 2011. Abrahams barn - inkluderande undervisning utifrån kreativt samarbete och dialog, i Lövestedt, Malin (red.), *Religionsdidaktik - Mångfald, livfrågor och etik i skolan*. Lund: Studentlitteratur, s. 187–202.
- Liljestrand, Johan 2018. *How Interreligious Buildings Influence Interreligious Neighbourhood Relations: The Case of the God's House Project in a Stockholm Suburb*. In J. Ipgrave; T. Knauth; A. Körs; D. Vieregge, M. von der Lippe, (red.), *Religion and Dialogue in the City: Case Studies on Interreligious Encounter in Urban Community and Education*. Münster/New York: Waxmann Verlag, s. 159–180.
- Lindahl, Klas & Plank, Katarina (red.) 2018. *Karlstads moské: Förhandlingar om islam i Värmland*. Karlstad: Karlstads universitet.
- Lindberg, Jonas 2015. *Religion in Nordic Politics as a Means to Societal Cohesion: An Empirical Study on Party Platforms and Parliamentary Debates 1988–2012*, (Doktorsavhandling), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lindgren, Martin 2013. *Vilka är mandéerna?* Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Lithman, Yngve 1988. Social relations and Cultural Continuities: Muslim Immigrants and their Social Network, i Gerholm, Tomas & Lithman, Yngve (red.), 1988 (1990). *The New Islamic Presence in Western Europe*. London: Mansell Publishing Limited, s. 239–262.
- Lööv Roos, Peter 2016. *Svenska kyrkans interreligiösa sammanhang*, rapport Svenska kyrkan.

-
- Loutchko, Andrei & Ericson, Caisa 1988. Att leva som ryss i Stockholm, i Daun, Åke & Ehn, Billy (red.), *Blandsverige - kulturskillnader och kulturmöten*. Stockholm: Carlssons Förlag, s. 113–124.
- Lövheim, Mia & Bromander, Jonas (red.) 2012. *Religion som resurs. Existentiella frågor och värderingar i unga svenskars liv*, Skellefteå: Artos.
- Lundberg, Anders 2012. Religion, migration och identitet, i Lövheim, Mia & Bromander, Jonas (red.) *Religion som resurs. Existentiella frågor och värderingar i unga svenskars liv*. Skellefteå: Artos, s. 239–261.
- Lundberg, Ingrid, 1991. *Kulubor i Stockholm: en svensk historia*. Tumba: Sveriges invandrarinstitut och museum.
- Lundberg, Svante 1979. *Latinamerikanska flyktingar i Sverige*. Norrköping: Statens invandrarverk.
- Lundgren, Linnea 2021. *A Risk or a Resource? A Study of the Swedish State's Shifting Perception and Handling of Minority Religious Communities between 1952-2019*, (Doktorsavhandling). Stockholm: Ersta Sköndal Bräcke högskola.
- Löwendahl, Lena 2002. *Med kroppen som instrument. en studie av New age med fokus på hälsa, kroppslighet och genus*, (Doktorsavhandling). Lund: Lund universitet.
- Mack, Jennifer 2017. *The Construction of Equality. Syriac Immigration and the Swedish City*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Maddrell Avril; McNally Danny; Beebejaun Yasminah; McClymont Katie & Mathijssen, Brenda 2021. Intersections of (infra)structural violence and cultural inclusion: the geopolitics of minority cemeteries and crematoria provision, *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 46, s. 675–688.
- Mahieddin, Emir 2020. Pentecostal Migrants in Sweden: Belief and Mistrust in Stockholm's Urban Space, i Kindström Dahlin, Moa; Larsson, Oscar & Winell, Anneli (red.), *Religion, Migration and Existential Wellbeing: Theorizing the Role of Religion in Contemporary Migration and Integration Governance*. London: Routledge.
- Månsson, Anna 2002. *Becoming Muslim: meanings of Conversion to Islam*, (Doktorsavhandling). Lund: Lunds universitet.
- Martikainen, Thomas, 2004. *Immigrant Religions in Local Society: Historical and contemporary perspectives in the City of Turku*. Åbo: Åbo Akademi University Press.

-
- McAndrew, Siobhan & Voas, David 2014. Immigrant Generation, Religiosity and Civic Engagement in Britain. *Ethnic and Racial Studies*, 37(1), s. 99–119.
- McGuire, Meredith 2008. *Religion: the social context* (5th ed). Long Grove, Ill.: Waveland Press.
- Moberg, Jessica 2013. *Piety, Intimacy, and Mobility. A case study of charismatic Christianity in present-day Stockholm*, (Doktorsavhandling). Stockholm: Södertörns högskola.
- Mogensen, Mogens S. & Damsager John H. M. (red.) 2007. *Dansk konversionsforskning*. Høbjerg: Forlaget Univers.
- Mol, Hans 1978. *Identity and religion: international, cross-cultural approaches*. London: SAGE studies in International Sociology.
- Mol, Johnannis J. 1970. The Decline in Religious Participation of Migrants, i Ford, Thomas R & de Jong, Gordon F (red.), *Social Demography*. New Jersey: Englewoods Cliffs. s. 255–260.
- Mol, Johnannis J. 1961. *Churches and Immigrants. A Sociological Study of the Mutual Effect of Religion and Emigrant Adjustment, Research group for European Migrations Problems, Bulletin, Supplement 5*.
- Mosbach, Vanja 2022. *Voices of Muslim Feminists: Navigating Tradition, Authority and the Debate about Islam*, (Doktorsavhandling). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Myrvold, Kristina 2015. Punjabi across generations: language Affiliation and Acquisition among Young Swedish Sikhs, i Jacobsen, Knut A & Myrvold, Kristina (red.), *Young Sikhs in a Global World. Negotiating Traditions, Identities and Authorities*. Burlington, VT: Ashgate.
- Myrvold, Kristina 2011. The Swedish Sikhs: Community Building, i Jacobsen, Knut & Myrvold, Kristina (red.), *Sikhs in Europe: migration, identities and representations*, Farnham: Ashgate, s. 63–94.
- Niebuhr, H. Richard 1929. *The Social Sources of Denominationalism*. New York: Holt.
- Nielsen, Jörgen (red.) 1998. *The Christian-Muslim Frontier: Chaos, Clash or Dialogue*. London: Tauris.
- Nielsen, Jörgen S. & Otterbeck, Jonas 2016 (1995), (fourth edition). *Muslims in Western Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Nilsson, Per-Erik 2020a. Slöjans politik och viljan att förbjuda: en religionssociologisk diskussion om kommunala slöjförbud i Sverige, i Lind, Anna-Sara (red.), *Mänskliga rättigheter i det lokala Sverige*. Lund: Studentlitteratur.

-
- Nilsson, Per-Erik 2020b. The Crocodile and the Gardener: Swedish Radical Nationalism and the Critique of Religion, i Lövheim, Mia & Stenmark, Mikael (red.), *A Constructive Critique of Religion: Encounters between Christianity, Islam, and Non-religion in Secular Societies*. London: Bloomsbury Academic, s. 124–134.
- Nonneman, Gerd; Niblock, Timothy & Szajkowski, Bogda (red.) 1997. *Muslim Communities in the New Europe*. Reading: Ithaca.
- Nordh, Helena; House, Danielle; Westendorp, Mariske; Maddrell, Avril; Wingren, Carola; Kmec, Sonja; McClymont, Katie; Jedan, Christoph; Priya Uteng, Tanu; Beebeejaun, Yasminah & Venbrux, Eric 2021. Rules, Norms and Practices – A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe, *OMEGA – Journal of Death and Dying*, <https://doi.org/10.1177/00302228211042138>.
- Nordin, Magdalena 2022. Lärande inom Syrisk-ortodoxa kyrkan i Sverige, *Religion & Livfrågor*, nr 3, Föreningen lärare i religionskunskap, s. 9–12.
- Nordin, Magdalena 2021. Institutets tidiga studier av "religiösa organisationer bland invandrare", i Dahlgren, Curt (red.), *Minnesbok – Berndt Gustafsson 100 år*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, s. 107–125.
- Nordin, Magdalena 2020. How to Understand Interreligious Dialogue in Sweden in Relation to the Socio-Cultural Context, *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 6(2), s. 6429–447.
- Nordin, Magdalena 2018a. Blurred Religion in Contemporary Sweden – Health care institutions as an empirical example, *Journal of Religion in Europe*, 11(2–3), s. 161–185.
- Nordin, Magdalena 2018b. Levd religion på sjukhus. Religionsöverskridande och utebliven religiös praktik, i Daniel Enstedt & Katarina Plank (red.), *Levd religion. Det heliga i vardagen*. Lund: Nordic Academic Press, s. 241–257.
- Nordin, Magdalena 2017a. *Religionsdialog och interreligiös samverkan i Svenska kyrkans församlingar 2016. En kvantitativ studie*, Rapport, Svenska kyrkan.
- Nordin, Magdalena 2017b. Secularization, Religious Plurality, and Position: Local Inter-Religious Cooperation in Contemporary Sweden, *Social Compass*, 64(3), s. 388–403.
- Nordin, Magdalena 2016. Vad vi vet och inte vet om kristna migranter i Sverige, i Aschim, Anders; Hovdelien, Olav & Kringelbotn Sødal, Helje (red.), *Kristne migranter i Norden*. Kristiansand: Portal forlag, s. 21–38.

-
- Nordin, Magdalena 2015. Sitter brassen på kyrkbänken?, i Nykvist, Martin & Maurits, Alexander (red.), *Kyrkan och idrotten under 2000 år: antika, medeltida och moderna attityder till idrott*. Universus Academic Press, s. 285–304.
- Nordin, Magdalena 2014. Interreligiösa grupperns samarbete med kommuner i Sverige, *Politik*, Vol. 17, s. 37–44.
- Nordin, Magdalena 2007. Immigrant Language Groups in Religious Organisations, *Nordic Journal of Religion and Society*, 20 (1), s. 65–86.
- Nordin, Magdalena 2004. *Religiositet bland migranter. Sverige-chilenares förhållande till religion och samfund*, (Doktorsavhandling). Lund: Lunds universitet.
- Nordin, Magdalena & Otterbeck, Jonas 2022 (kommande). *Religion and Migration in Western Europe*, IMISCOE-Springer Series.
- Nordin, Magdalena & Schölin, Tobias 2011. *Religion, vård och omsorg. Mångkulturell vård i praktiken*. Malmö: Gleerups.
- Nordin, Magdalena & Westergren, Andreas (kommande). Veiled Integration: The Use of Headscarves among a Christian Minority in Sweden, *Journal of Religion in Europe*,
- Olsen, Jon Alix 2008. Konvertering til islam i danske fængsler – vejen ud af kriminalitet eller ind i radikaliserings?, *Tidskrift for islamforskning*, nr. 1, s. 6–29.
- Olserød, Johanna 2021. *Islamofobiska hatbrott (2021:3)*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Olsson, Susanne 2019. *Swedish Puritan Salafism – a Swedish case study*. Sheffield: Equinox.
- Olsson, Susanne 2014. Proselytizing Islam – problematizing “Salafism”, *The Muslim World*, 104 (1-2), s. 171–197.
- Otterbeck, Jonas 2015. "I wouldn't call them Muslims!": Constructing a Respectable Islam, *Numen*, 62 (2/3), s. 243–264.
- Otterbeck, Jonas 2010. *Samtidisislam. Unga muslimer i Malmö och Köpenhamn*. Stockholm: Carlsson.
- Otterbeck, Jonas 2000a. *Islam, muslimer och den svenska skolan*. Lund: Studentlitteratur.
- Otterbeck, Jonas 2000b. *Islam på svenska: tidskriften Salam och islams globalisering*, (Doktorsavhandling). Lund: Lunds universitet.

-
- Otterbeck Jonas 1999. *A school for all Muslim pupils in Sweden*, ISIM-newsletter 3.
- Otterbeck, Jonas, 1993. *Muslimar i svensk skola*. Malmö: Gleerups.
- Otterbeck, Jonas & Bevelander, Pieter 2006. *Islamofobi – En studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimers utsatthet*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Otterbeck, Jonas & Frandsen Skjelbo, Johannes 2020. "Music Version" versus "Vocals-Only": Islamic Pop Music, Aesthetics, and Ethics, *Popular Music and Society*, 43 (1), s. 1–19.
- Ouis, Pernilla & Roald, Anne Sofie 2003. *Muslim i Sverige*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Palmblad, Marika 2005. *Det nya landet – kristen och muslimsk dialog som utmaning och möjlighet*. Lund: Arcus förlag.
- Parsons, William B (red.) 2018. *Being Spiritual but not Religious: Past, Present, Future(s)*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Petersson, Bo & Johansson, Christina (red.) 2013. *IMER idag*. Stockholm: Liber
- Pettersson, Evy 1981. *Latinamerikanska flyktingar*. Stockholm: AMS.
- Pettersson, Per 2014. Values and Religion in Transition: A Case Study of a Swedish Multicultural Public School, i Vilanča, Helena; Enzo Pace; Furseth, Inger & Pettersson, Per (red.), *The Changing Soul of Europe: Religions and Migrations in Northern and Southern Europe*. Farnham: Ashgate.
- Pettersson, Per & Leis-Peters, Annette 2022. Religion i Sverige: Kontinuitet och förändring, i Lövheim, Mia & Nordin, Magdalena, *Sociologiska perspektiv på Religion* (2 uppl.). Malmö: Gleerups.
- Plank, Katarina 2015. Buddhister och buddhism: Asiatisk migration, konvertiter och sekulär meditation, i Andersson, Daniel, & Sander, Åke (red.), *Det mångreligiösa Sverige. Ett landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur, s. 203–262.
- Plank, Katarina 2014. Bildanvändning bland thailändska buddhisterna i Sverige, i Fahlén, Marie (red.), *Bildens kraft: Religion och samtida utmaningar*. Lund: Studentlitteratur, s. 111–142.
- Plank, Katarina 2010. Mindful Medicine: The Growing Trend of Mindfulness-Based Therapies in the Swedish Health Care System, *Finnish Journal of Ethnicity and Migration*, 5 (2), s. 47–55.

-
- Plank, Katarina; Raddock, Elisabeth & Selander, Peter 2016. The Temple Mount of Fredrika: Translocality and Fractured Transnationalism of a Visionary Thai Buddhist Retreat Centre, *Contemporary Buddhism*, 17(2), s. 405–426.
- Porobić, Selma 2012. *Resilience and Religion in a Forced Migration Context*, (Doktorsavhandling). Lund: Lunds universitet.
- Rasmussen, Lissi 2010. *Livshistorier og kriminalitet. En empirisk undersøgelse af etnisk minoritetsunge i Københavns Fængsler, deras baggrund, status og fremtid. Hvilkekommunikationsmuligheder er der?*. Köpenhamn: Københavns universitet.
- Reimers, Eva 1999. Death and identity: Graves and funerals as cultural communication, *Mortality*, 4 (2), s. 147–166.
- Rex, John 1988. *The Ghetto and the Underclass: Essays on Race and Social Policy*. Aldershot: Avebury.
- Ricky, David 2012. Implications for Jewish Identity of Teenagers Attending an Integrated Jewish State School, *European Judaism: A Journal for the New Europe*, 45(1), s. 125–135
- Rissanen, Inkeri 2012. Teaching Islamic education in Finnish schools: A field of negotiations, *Teaching and Teacher Education*, 28, s. 740–749.
- Roald, Anne Sofie 2012. *Expressing Religiosity in a Secular Society: the Relativisation of Faith in Muslim Communities in Sweden*, *European Review*, 20(1), s. 95–113
- Roald, Anne Sofie 2009. *Muslimar i nya samhällen: Om individuella och kollektiva rättigheter*. Göteborg: Diadalos.
- Rosén-Hockersmith, Eva 2011. Hinduer och hinduism, i Andersson, Daniel & Sander, Åke (red.), *Det mångreligiösa Sverige: Ett landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Rubenson, Samuel 1996. Church between Society and Association: The Case of the Syrian Orthodox Church in Sweden, i Brohed, Ingemar (red.), *Church and People in Britain and Scandinavia*. Lund: Lund University Press, s. 231–45.
- Rudberg, Pontus 2008. Restriktivitet eller generositet?: flyktingverksamheten inom Stockholms mosaiska församling och hjälpskommittén för Tysklands judar 1938–1940, i Lars M Andersson & Karin Kvist Gevers (red.), *En problematisk relation?: Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Sachs, Lisbeth 1983. *Onda ögat eller bakterier. Turkiska invandrarkvinnors möte med svensk sjukvård*. Lund: Liber Förlag.

-
- Sander, Åke 1991. The road from Musalla to Mosque. The process of integration and institutionalization of Islam in Sweden, i Shadid, W. A. R. & van Koningsveld, P. S. (red.), *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*, Kampen: Kok Pharos Publishing House, s. 62–88.
- Sander, Åke 1993. *I viken utsträckning är den svenske muslimen religiös*, KIM-rapport, nr. 14. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sander, Åke 1988. Kan koranskolan fungera som medium för traditionsförmedling? En introduktion till islam som tanke- och livsmönster och dess roll i traditionsförmedlingen, KIM-rapport 11 & Filosofiska meddelanden, Gröna Series 31. Göteborg: institutionen för filosofi.
- Sander, Åke, 1986. *Invandrade muslimer i Göteborg*, Göteborg: Institutionen för filosofi, Göteborgs universitet.
- Statistiska centralbyrån 2015. Sveriges framtida befolkning 2015–2060. Stockholm:
- Statistiska centralbyrån.
- SOU 2009:52 2009. *Staten och imamerna. Religion, integration, autonomi*. Stockholm: Fritze
- SOU 2018:18 2018. *Statens stöd till trossamfund i ett mångreligiöst Sverige*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Schiffauer, W 1991. *Die Migranten aus Subay; Türken in Deutschland: eine Ethnographie* [The Migrants from Subay: Turks in Germany: an Ethnography], Stuttgart: Klett-Cotta.
- Shadid, W.A.R. & Koningsveld, P.S. (red.) 1991. *The Integration of Islam and Hinduism in Western Europe*. Kampen: Kok Pharos Publishing House.
- Sjöborg, Anders 2015. 'One needs to be free': making sense of young people's talk about religion in multicultural Sweden, *Journal of Religious Education*, 63 (2), s.117–128.
- Sjöborg, Anders 2013. Religious education and intercultural understanding: examining the role of religiosity for upper secondary students' attitudes towards RE, *British Journal of Religious Education*, 35 (1), s. 36–54.
- Sjödin, Daniel 2011. *Tryggare kan ingen vara. Migration, religion och integration i en segregerad omgivning*, (Doktorsavhandling), Lund: Lunds universitet.
- Sjögren, Karin 2001. *Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk krönika 1948–1958*. Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.
- Skog, Margareta (red.) 2001. *Det religiösa Sverige: gudstjänst- och andaktsliv under ett veckoslut kring millennieskiftet*. Örebro: Libris.

-
- Skowronski, Eva 2013. *Skola med fördröjning. Nyanlända elevers sociala spelrum i en "skola för alla"*, (Doktorsavhandling). Lund: Lunds universitet.
- Sky, Jeanette 2007. *Genus och religion*. Stockholm: Natur & Kultur Akademisk.
- Solinger, Uno 2015. Mångkultur i Pingströrelsen i Sverige, i Flodell, Sven-Arne (red.), *Att mötas är att växa. En studie i mångkulturalitet*. Skellefteå: Artos, s. 325–338.
- Sorgenfrei, Simon 2021. *Muslimska begravningsseder och begravningssceremonier*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund (SST).
- Sorgenfrei, Simon 2018. *Islam i Sverige. De första 1300 åren*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund (SST).
- Sorgenfrei, Simon 2017. *Yezidier i Sverige*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund (SST).
- Sorgenfrei, Simon 2016. *Sufism i Sverige: en lägesrapport från Stockholm, Göteborg och Malmö*. Stockholm: Nämnden för statligt stöd till trossamfund.
- Sorgenfrei, Simon; Larsson, Göran & Stockman, Max 2017. *Religiösa minoriteter från Mellanöstern*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund (SST).
- Sparre, Sara Lei & Galal, Paulsen Lise, 2018. Incense and holy bread: the sense of belonging through ritual among Middle Eastern Christians in Denmark, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(16), s. 2649–2666.
- Stenberg, Leif 1999. *Muslim i Sverige*. Stockholm: Bilda.
- Stephenson, George M. 1932. *The Religious Aspects of Swedish Immigration. A Study of Immigrant Churches*. Minneapolis: The Univ. of Minnesota Press.
- Stoor, Thomas 2002. *Mellan mission och dialog. Kristna trossamfund och mötet med det mångreligiösa Sverige*. Skellefteå: Norma.
- Sultán, Madeleine 1999. Chosing Islam: A study of Swedish Converts, *Social Compass*, 46(3), s. 325–335
- Sultán Sjöquist, Madeleine 2006. *Vi blev muslimer. Svenska kvinnor berättar. En religionssociologisk studie av konversionsberättelser* (Doktorsavhandling). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Svalfors, Ulrika & Bäckström, Anders 2015. *Trossamfundens sociala insatser: en preliminär undersökning*, Ds 2015:3. Stockholm: Fritzes.

-
- Svanberg, Ingvar & Runblom, Harald (red.) 1989. *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*. Stockholm: Gidlund
- Svanberg, Ingvar & Westerlund, David (red.) 1999. *Blågul islam? Muslimer i Sverige*. Nora: Nya Doxa.
- Swe, Yee Yee 2013. Mobility encounter: The narratives of Burmese refugees in Norway, *Norwegian Journal of Geography*, 67 (4), s. 229–238.
- Tholvsen, Øyvind 2016. *Frikyrkokartan ritas om En rapport om frikyrkornas utveckling i Sverige 2000–2015*.
- Trondman, Mats 2012. Religiositetsparadoxen, i Lövheim, Mia & Bromander, Jonas (red.), *Religion som resurs. Existentiella frågor och värderingar i unga svenskers liv*. Skellefteå: Artos och Norma bokförlag, s. 311–339.
- Thomas, William I. & Znaniecki, Florian, 1996 (1918–1920). *The Polish Peasant in Europe and America, 5 vols*. Zaretsky, Eli (red.), Chicago: University of Illinois Press.
- Thurfjell, David 2013. *Faith and Revivalism in a Nordic Romani Community*. London: I. B. Tauris.
- Valentin, Hugo 2013 (1924). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Bonnier.
- Valentin, Hugo 1964. *Judarna i Sverige*. Stockholm: Bonnier.
- Valentine, Gill; Deborah Sporton, & Katrine Bang Nielsen 2009. Identities and belonging: a study of Somali refugee and asylum seekers living in the UK and Denmark, *Environment and Planning D: Society and Space*, volume 27, s. 234–250.
- Van den Breemer, Rosemarie 2021. *Governing Cemeteries. State Responses to the New Diversity in The Netherlands, Norway and France*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Van Tubergen, Frank 2013. Religious change of new immigrants in the Netherlands: The event of migration, *Social Science Research*, Vol. 42, s. 715–725.
- Vertovec, Steven & Peach, Ceri (red.) 1997. *Islam in Europe: the Politics of Religion and Community*. London: Palgrave Macmillan.
- Vertovec, Steven & Rogers, Alisdair (red.) 1998. *Muslim European Youth: Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*. Aldershot: Ashgate.
- von Brömssen, Kerstin 2003. *Tolkningar, förhandlingar och tystnader. Elevers tal om religion i det mångkulturella rummet*, (Doktorsavhandling). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.

-
- Warner, Stephen & Wittner, Judith (red.) 1998. *Gatherings In Diaspora: Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple UP.
- Weibull, Lennart 2019. Synen på trosuppfattningar i Sverige, i Andersson, Ulrika; Rönnerstrand, Björn; Öhberg, Patrick & Bergström, Annika (red.) *Storm och stiltje*. Göteborg: Göteborgs universitet: SOM-institutet.
- Weissenbilder, Marcus 2020. *Svenska religionstrender*. Göteborg:, Göteborgs universitet: SOM-institutet.
- Westin, Charles 1986. *Möten. Uganda-asiaterna i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Willander, Erika & Stockman, Max 2020. *Ett mångreligiöst Sverige i förändring*. Stockholm: Myndigheten för stöd till trossamfund (SST).
- Williams, Raymond 1988. *Religions of Immigrants from India and Pakistan: New Threads in the American Tapestry*, Cambridge: Cambridge UP.
- Wirén, Jacob 2023 (kommande). Till Death Do Us Part? Swedish Cemeteries in Interfaith and No-faith Perspective, *Approaching Religion*, 13 (1).
- Wirén, Jacob 2021. *Att ge plats för den andre. Religionsdialog, ersättningsteologi och Muhammed som profet*. Stockholm: Verbum.
- Woźniak-Bobińska, Marta 2020. *Modern Assyrian-Aramean Diaspora in Sweden*. Łódź: University of Łódź.
- Yang, Fengang & Helen Rose Ebaugh 2001. Transformations in New Immigrant Religions and Their Global Implications, *American Sociological Review*, 66, s. 269–288.
- Zan, Strabac; Aalberg Toril & Valenta, Marko 2014. Attitudes towards Muslim Immigrants: Evidence from Survey Experiments across Four Countries, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (1), s. 100–118.

Förteckning över tidigare publikationer

Rapport och Policy Brief 2014:1, *Radikala högerpartier och attityder till invandring i Europa*, Mikael Hjerm och Andrea Bohman.

Rapport och Policy Brief 2015:1, *Internationell migration och remitteringar i Etiopien*, Lisa Andersson.

Kunskapsöversikt 2015:2, *Politiska remitteringar*, Emma Lundgren Jörum och Åsa Lundgren.

Kunskapsöversikt 2015:3, *Integrationspolitik och arbetsmarknad*, Patrick Joyce.

Kunskapsöversikt 2015:4, *Migration och företagens internationalisering*, Andreas Hatzigeorgiou och Magnus Lodefalk.

Rapport och Policy Brief 2015:5, *Svenskt medborgarskap: reglering och förändring i ett skandinaviskt perspektiv*, Mikael Spång.

Rapport och Policy Brief 2015:6, *Vem blir medborgare och vad händer sen? Naturalisering i Danmark, Norge och Sverige*, Pieter Bevelander, Jonas Helgertz, Bernt Bratsberg och Anna Tegunimataka.

Kunskapsöversikt 2015:7, *Kategoriernas dilemma*, Per Strömblad och Gunnar Myrberg.

Rapport och Policy Brief 2015:8, *Valet och Vägen: Syriska flyktingar i Sverige*, Emma Jörum Lundgren.

Rapport och Policy Brief 2015:9, *Arbetskraftsinvandring efter 2008 års reform*, Catharina Calleman (red.) och Petra Herzfeld Olsson (red.).

Kunskapsöversikt 2016:1, *Alla tiders migration!*, Dick Harrison.

Rapport och Policy Brief 2016:2, *Invandringens arbetsmarknadseffekter*, Mattias Engdahl.

Rapport och Policy Brief 2016:3, *Irreguljär migration och Europas gränskontroller*, Ruben Andersson.

Kunskapsöversikt 2016:4, *Diaspora – ett begrepp i utveckling*, Erik Olsson.

Kunskapsöversikt 2016:5, *Migration within and from Africa*, Aderanti Adepoju.

Rapport och Policy Brief 2016:6, *Invandring, mediebilder och radikala högerpopulistiska partier i Norden*, Anders Hellström och Anna-Lena Lodenius.

Kunskapsöversikt 2016:7, *Invandring och företagande*, Martin Klinthäll, Craig Mitchell, Tobias Schölin, Zoran Slavnić och Susanne Urban.

Rapport och Policy Brief 2016:8, *Invandringens effekter på Sveriges ekonomiska utveckling*, Bo Malmberg, Thomas Wimark, Jani Turunen och Linn Axelsson.

Kunskapsöversikt 2017:1, *De invandringskritiska partiernas politiska inflytande i Europa*, Maria Tyrberg och Carl Dahlström.

Kunskapsöversikt 2017:2, *Hatbrott med främlingsfientliga och rasistiska motiv*, Berit Wigerfelt och Anders S Wigerfelt.

Avhandlingsnytt 2017:3, *Vägen till arbete. Utlandsföddas möte med den svenska arbetsmarknaden*, Moa Bursell, Mikael Hellström, Jennie K Larsson, Melissa Kelly, Martin Qvist och Caroline Tovatt.

Policy Brief 2017:4, *Integration och tillit – långsiktiga konsekvenser av den stora invandringen till Norge*, Grete Brochmann.

Kunskapsöversikt 2017:5, *Invandringens historia – från "folkhemmet" till dagens Sverige*, Mikael Byström och Pär Frohnert.

Rapport och Policy Brief 2017:6, *Invandring i medierna – Hur rapporterade svenska tidningar åren 2010-2015?*, Jesper Strömbäck, Felicia Andersson och Evelina Nedlund.

Rapport och Policy Brief 2017:7, *Valdeltagande och representation – Om invandring och politisk integration i Sverige*, Pieter Bevelander (red.) och Mikael Spång (red.).

Rapport och Policy Brief 2017:8, *Responsibility Sharing for Refugees in the Middle East and North Africa*, Susan Martin.

Rapport och Policy Brief 2017:9, *Reforming the Common European Asylum System*, Bernd Parusel och Jan Schneider.

Rapport och Policy Brief 2017:10, *A Fair Share: Refugees and Responsibility-Sharing*, Alexander Betts, Cathryn Costello och Natascha Zaun.

Rapport och Policy Brief 2018:1, *Somali Diaspora Groups in Sweden – Engagement in Development and Relief Work in the Horn of Africa*, Nauja Kleist.

Rapport och Policy Brief 2018:2, *Akademiskt utbyte och internationell migration – En studie av stipendiater inom Svenska institutets Visbyprogram 1997–2015*, Andreas Åkerlund, Astrid Collsiöö och Mikael Börjesson.

Rapport och Policy Brief 2018:3, *Ensamkommande barns och ungas väg in i det svenska samhället*, Eskil Wadensjö och Aycan Çelikaksoy.

Rapport och Policy Brief 2018:4, *Attityder till invandring – en analys av förändringar och medieeffekter i Sverige 2014–2016*, Jesper Strömbäck och Nora Theorin.

Rapport och Policy Brief 2018:5, *Familj, medborgarskap, migration – Sveriges politik för anhöriginvandring i ett jämförande perspektiv*, Karin Borevi.

Avhandlingsnytt 2018:6, *Barn och migration*, Mehek Muftee, Lisa Ottosson, Gunilla Jarkman Björn, Anna Åhlund, Eva Skowronski och Michael Lindblad.

Policy Brief 2018:7, *Människohandel och människosmuggling i den irreguljära migrationen*, Ryszard Piotrowicz.

Rapport och policy Brief 2018:8, *Asylsökandes möte med Sverige – Lärdomar från en panelundersökning*, Peter Esaiasson och Jacob Sohlberg.

Policy Brief 2018:9, *Medborgarskapslagar – en global jämförelse*, Rainer Bauböck.

Rapport och Policy Brief 2019:1, *Bridging the Gaps – Linking Research to Public Debates and Policy-making on Migration and integration* Martin Ruhs, Kristof Tamas och Joakim Palme. Rapporten går att läsa via Delmis hemsida eller via Oxford University Press:

<http://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198834557.pdf>

Rapport och Policy Brief 2019:2, *Från Afrikas horn till Sverige: Smuggling, informella nätverk och diasporans engagemang*, Tekalign Ayalew Mengiste och Erik Olsson.

Rapport och Policy Brief 2019:3, *Thai berry pickers in Sweden – A migration corridor to a low-wage sector*, Charlotta Hedberg, Linn Axelsson och Manolo Abella.

Rapport och Policy Brief 2019:4, *Internationella studenter i Sverige – Avgiftsreformens påverkan på inflödet av studenter*, André Bryntesson och Mikael Börjesson.

Kunskapsöversikt och Policy Brief 2019:5, *Migration and development – The role for development aid*, Robert E.B. Lucas.

Policy Brief 2019:6, *Åter till grunderna – Läsförmåga, immigration och arbetsmarknadsutfall i Sverige*, Jon Kristian Pareliusson.

Policy Brief 2019:7, *Ålder vid invandring och arbetsmarknadsintegration – det svenska exemplet*, Torun Österberg.

Policy Brief 2019:8, *Barn med posttraumatisk stress – utvärdering av en gruppintervention för ensamkommande flyktingbarn med symptom på posttraumatisk stress*, Anna Sarkadi.

Policy Brief 2019:9, *Suicidalt beteende och vård – skillnader mellan flyktingar, andra migranter och personer födda i Sverige*, Ellenor Mittendorfer-Rutz.

Policy Brief 2019:10, *Fri rörlighet för arbetstagare i EU och dess effekter på statsfinanserna*, Marcus Österman, Joakim Palme och Martin Ruhs.

Rapport och Policy Brief 2020:1, *De som inte får stanna: Att implementera återvändandepolitik*, Henrik Malm Lindberg.

Rapport och Policy Brief 2020:2, *Laglig migration för arbete och studier – Möjligheter att få uppehållstillstånd i Sverige för personer som saknar skyddsbehov*, Bernd Parusel.

Rapport och Policy Brief 2020:3, *Effekten av krig – Posttraumatisk stress och social tillit hos flyktingar*, Jonathan Hall och Dennis Kahn.

Rapport och Policy Brief 2020:4, *Åtgärder mot människosmuggling och människohandel: Är de förenliga med EU-stadgan om de grundläggande rättigheterna?*, Vladislava Stoyanova.

Policy Brief 2020:5, *Den reglerade invandringen och barnets bästa*, Louise Dane.

Policy Brief 2020:6, *Migrationspolitik, välfärd och jämlikhet*, Björn Östbring.

Avhandlingsnytt 2020:7, *Migranternas möte med svensk hälso- och sjukvård*, Juliet Aweko, Ulrika Byrskog, Annika Esscher, Robert Jonzon och Josefin Wångdahl.

Policy Brief 2020:8, *Språkkaféet som arena för språkträning*, Gunilla Jansson och Silvia Kunitz.

Policy Brief 2020:9, *Nyanlända elever och lärande på gymnasieskolans språkintröduktionsprogram*, Päivi Juvonen.

Rapport 2021:X, *European Asylum Challenges, Debates and Reforms*, Dietrich Thränhardt, Agnieszka Kulesa, Cláudia de Freitas och Bernd Parusel.

Rapport och Policy Brief 2021:1, *Idrott och hälsa bland flickor - Uppfattningar och erfarenheter bland föräldrar från Somalia, Eritrea, Syrien och Sverige*, Anders Kassman och Åsa Kneck.

Policy Brief 2021:2, *Miljonprogram, migranter och utsatthet för covid-19*, Erik Hansson, Lina Al-Nahar, Maria Albin, Eskil Jakobsson, Maria Magnusson och Kristina Jakobsson.

Rapport och Policy Brief 2021:3, *Lokalsamhälletillit i Sverige före och efter flyktingkrisen*, Susanne Wallman Lundåsen.

Kunskapsöversikt 2021:4, *Tolkfunktionen i asylprocessen*, Cecilia Wadensjö, Hanna Sofia Rehnberg och Zoe Nikolaidou.

Avhandlingsnytt 2021:5, *Tidsbegränsade uppehållstillstånd, egenföretagande och skolsegregation – Aktuella avhandlingar om utrikes födda på arbetsmarknaden*, Kristoffer Jutvik, Matilda Kilström, Elisabet Olme, Aliaksei Kazlou och Debbie Lau.

Rapport 2021:6, *Ungas uppväxtvillkor och integration*, Jan O. Jonsson, Susanne Åsman, Thomas Johansson, Ylva Odenbring, Sevgi Bayram Özdemir, Erik Lundberg, Metin Özdemir, Bo Malmberg och Eva Andersson.

Policy Brief 2021:7, *Invandring och välfärdsstaten*, Tina Goldschmidt.

Policy Brief 2021:8, *Interaktiv rasism på internet, i pressen och politiken*, Mattias Ekman.

Policy Brief 2021:9, *Polariserad demokrati. Hur uppfattade hot påverkar främlingsfientlighet och spänningar mellan olika grupper i samhället*, Emma A. Renström och Hanna Bäck.

Rapport och Policy Brief 2021:10, *De som skickades tillbaka: Återvändande och återintegration av avvisade asylsökande till Afghanistan och Irak*, Henrik Malm Lindberg, Constanza Vera-Larrucea och André Asplund.

Rapport och Policy Brief 2021:11, *Trade Agreements as a Venue for Migration Governance? Potential and Challenges for the European Union*, Sandra Lavenex och Tamirace Fakhoury.

Policy Brief 2021:12, *The evolving policy coherence for development. Risk or opportunity for the EU as a development actor?*, Anna Michalski.

Avhandlingsnytt 2021:13, *Nya perspektiv på segregation: skola, psykisk hälsa och bosättningsmönster*, Maria Granvik Saminathen, Sara Brodin Låftman, Petra Löfstedt, Elisabet Olme, Dany Kessel, Louisa Vogiazides, Hernan Mondani, Charisse Johnson-Singh, Mikael Rostila, Antonio Ponce de Leon, Yvonne Forsell och Karin Engström.

Kunskapsöversikt 2022:1, *Exillitteratur i Sverige 1969 till 2019*, Daniel Pedersen.

Kunskapsöversikt 2022:2, *Migrationens påverkan på klimatanpassning och sårbarhet*, François Gemenne.

Policy Brief 2022:3, *Hur många kommer fly från Ukraina och vilka EU-länder kommer de söka sig till?*, Mikael Elinder, Oscar Erixson och Olle Hammar.

Policy Brief 2022:4, *Massflyktsdirektivet: EU:s svar på skyddssökande från Ukraina. Tillfälligt skydd – "varför", "vem", "vad", "var" och "hur"*, Eleni Karageorgiou och Vladislava Stoyanova.

Rapport och Policy Brief 2022:5, *Invandring och integration i svensk opinion. Hur formas värderingar och verklighetsuppfattningar?*, Anders Westholm.

Rapport och Policy Brief 2022:6, *Hur gemensamma är de gemensamma EU-reglerna? Svensk asylrätt i europeiskt perspektiv*, Vladislava Stoyanova och Eleni Karageorgiou.

Policy Brief 2022:7, *Vilka är mest benägna att rösta i svenska lokala val? Lokalt valdeltagandet bland utrikesfödda i Sverige*, Pieter Bevelander.

Rapport 2022:8, *Nyanländas integration: En enkätstudie om språkstuderandes erfarenheter av livet i Sverige*, Sara Thalberg och Linus Liljeberg.

Kunskapsöversikt 2022:9, *Klimatförändringar, fördrivningar, mobilitet och migration: forskningsläget kring nuläget, framtida scenarios och policyalternativ*, Mathias Czaika och Rainer Münz.

Policy Brief 2022:10, *(Kommunala) insatser för att underlätta arbetsmarknadsinträdet för flyktingar och deras anhöriga*, Mattias Engdahl, Anders Forslund och Ulrika Vikman.

Policy Brief 2023:1, *Att förstå klyftan mellan politiken för flyktingintegration och erfarenheterna av integration: resultat från två EU-finansierade projekt, Focus och NIEM*, Nahikari Irastorza och Sayaka Osanami Törngren.

Med migrationen till Sverige har den religiösa mångfalden ökat väsentligt. Men vad vet vi egentligen om sambanden mellan migration, religion och integration i Sverige? Kunskapsöversiktens syfte är att utifrån den forskning som finns, med fokus på Sverige, visa hur människors religiositet, de religiösa samfundet och den offentliga sektorn kan förändras i samband med migration, vilka följder det kan få, och där möjligt, relatera detta till integration.

Kunskapsöversikten är författad av Magdalena Nordin, docent i religionssociologi och universitetslektor vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion på Göteborgs universitet.

Delegationen för migrationsstudier är en oberoende kommitté som initierar studier och förmedlar forskningsresultat som underlag till framtida migrationspolitiska beslut och för att bidra till samhällsdebatten.

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

**Delegationen för
Migrationsstudier
Ju 2013:17**